



# zuse



Sundtoldere og bornholmske toldbygninger

Rosenvingebrødrene i Helsingør fra ca. 1510 til 1564 og 1583

Anmeldelse af Toldbygninger på Bornholm

---

Zise – Told- og Skattehistorisk Tidsskrift er medlemsblad  
for Told- og Skattehistorisk Selskab, stiftet den 24. oktober 1977.

Bestyrelsens medlemmer er

Forlagschef, mag.art Henrik Fode (næstformand, fungerende formand), Aarhus.  
Museumsinspektør, souschef, ph.d. Henrik Gjøde Nielsen (redaktør), Frederikshavn.

Specialkonsulent Gunnar Jakobsen (sekretær), Birkerød.

Chefkonsulent Anders Bech Christensen (kasserer), København.

Underdirektør Preben Buchholtz, København.

Underdirektør Søren Vigilius Christensen, Aarhus.

Chefkonsulent Taus P. Helleskov, København.

---

Medlemskab af Told- og Skattehistorisk Selskab tegnes ved henvendelse til  
Told- og Skattehistorisk Selskab, Østbanegade 123, 2100 København Ø,  
telefon 72 37 03 44 eller på [www.zise.dk](http://www.zise.dk).

Kontingenter andrager 120 kr. om året for enkeltmedlemmer, 1.000 kr. for  
institutioner og firmaer, og biblioteker kan tegne abonnement for 120 kr.

Zise udkommer tre gange årligt, og hvert hefte inderholder ca. 40 sider.

---

Bidrag til Zise bedes sendt til redaktøren

Museumsinspektør, souschef, ph.d. Henrik Gjøde Nielsen, Kystmuseet,

Dr. Margrethes Vej 6, 9900 Frederikshavn,

[hgn@kystmuseet.dk](mailto:hgn@kystmuseet.dk), tlf. 50 51 73 63,

eller til sekretæren specialkonsulent Gunnar Jakobsen,

Lyngholmen 5, 3460 Birkerød, [gj.ccta@post.tele.dk](mailto:gj.ccta@post.tele.dk), tlf. 38 86 11 51.

---

[www.zise.dk](http://www.zise.dk)

ISSN 001 05-8355 – Tryk: Merco Print

---

*Forsideillustration:*

*Øresund, med Rosenvingebrodrene hjemby og stedet for Øresundstolden Helsingør og Krogen/Kronborg, 1586.*

*Samling af kort, irregulær titel på bindryg. Coltas der Mar del Nortte, på titelbladet RECVEIL ET  
POVRTRAICTI DAVCVNES VILLES MARITIME ET PLVS MEMORABLES PORTS ET LEURS  
ADVENNES ET MARCVNES SERVANTES A LA NAVIGATION EN LE MER OCEANE.*

*Dvs. kort og tegninger af havnebyer og vigtige havne, samt mærker til de søfarendes tjeneste ved navigation i havets  
oceaner. Original i Biblioteca Nacional de España, Madrid.*

*Bagsideillustration:*

*Rosenvingernes våbenskjold, udført ca. 1560, indsat på dets nuværende plads i Sankt Olai Kirke,  
Helsingør Domkirke, 1938. Foto: Mogens Jensen, 2010.*

---

# Sundtoldere og bornholmske toldbygninger

Af Henrik Gjøde Nielsen

Som ny redaktør af *Zise – Told- og Skattheistorisk Tidsskrift*, er det selvsagt med en vis betænkelighed man tager fat på opgaven. Det er fine og kvalificerede fodspor, man træder i, med den nødvendige mængde usikkerhed i spørgsmålet om, hvorvidt man nu også kan udfylde dem.

Betænkeligheden har dog fået sin behørig begrænsning, ikke blot fordi jeg er blevet taget godt imod i det fine selskab, men også fordi både min kollega og i denne sammenhæng forgænger, museumsinspektør Hans Munk Pedersen, Kystmuseet, og selskabets mangeårige, og eneste, sekretær Gunnar Jakobsen, har bestræbt sig på at gøre mig arbejdet let. Det er lykkedes.

Mogens Jensen fortsætter sine grundige studier i Øresundstoldens historie, denne gang med en stor artikel om ”Rosenvingebrødrene i Helsingør fra ca. 1510 til 1564 og 1583.” Der er ikke kun tale om toldhistorie, men også om et fint tidsbillede fra renæssancetidens Helsingør, med toldhistorien som det konstante omdrejningspunkt. Og dog. Mogens Jensens artikel beretter også om de mange andre opgaver, tolderen i Helsingør blev pålagt, herunder regnskabsførelse i forbindelse med udbygningen af den gamle fæstning Krogen til det moderne pragtslot og den i renæssancetiden moderne fæstning Kronborg. Som om der ikke var nok at se til med tolden, der nok kunne give

anledning til arbejde, bekymring og protester fra skippere og købmænd, og det i et omfang, så den ene Rosenvingebrøder, Henrik Mogensen, på et tidspunkt protesterede til kongen selv over, at han blev så upopulær blandt fremmede folk. Det var lige ved at koste ham jobbet. Men også kun lige ved. Ud over, at told og skat heller ikke i 1500-tallet var en populær foreteelse, fortæller Mogens Jensen også om det heller ikke i dag ukendte forhold, at man søger at råde bod på en upopulær regel med en undtagelse for nogle, og den undtagelse medfører så andre ulemper, som man undtager fra, hvorpå man så igen må undtage ved at pålægge andre osv. Tolderen i 1500-tallets Helsingør måtte have en meget høj stresstærskel.

Den kultur- og bygningskyndige historiker Viggo Petersen har påtaget sig at anmelde Mogens Laus bog *Toldbygninger på Bornholm*, første bind i Told- og Skattheistorisk Selskabs serie om Toldvæsenets Bygningshistorie, 2016. Det gør Viggo Petersen uden at skele til udgivelsesstedet. Naturligvis. Det er vanskeligt både at skrive og at anmelde bygningshistorie, som jo kan være en teknisk, en arkitektonisk og en kulturhistorisk foreteelse. Det kan man læse om i både anmeldelse og bog, som vi så passende også her kan henlede læsernes opmærksomhed på.

God fornøjelse med *Zise – Told- og Skattheistorisk Tidsskrift*, nr. 1, 2017.

# Rosenvingebrødrene i Helsingør fra ca. 1510 til 1564 og 1583

*Af Mogens Jensen*

De to brødre, denne artikel<sup>1</sup> handler om, var sønner af borgmester i Helsingør Mogens Jensen, som i 1505 af prins Christian (den senere Christian 2.) havde fået adels- og våbenbrev for sig selv og sine ægte efterkommere. Våbenskjoldet var diagonalt todelt med en blå rose i et hvidt felt og en hvid vinge i et rødt felt, og hjelmen over skjoldet var forsynet med en hvid vinge.<sup>2</sup>

Navnet Rosenvinge, der kan afledes af våbenskjoldet, blev dog først taget i brug af nogle af Mogens Jensens tipoldebørn.<sup>3</sup> Indtil da fulgte slægten gængs navnebrug med skiftende slægtsnavn dannet af faderens fornavn. Rosenvingebrødrene kendes da også i samtiden udelukkende som Henrik Mogensen og Jens Mogensen uden tilføjelse af Rosenvinge, skønt adelen i 1526 fik påbudt at bære fast slægtsnavn og som oftest valgte deres våbennavn. Det adlede købstadspatriciat, som de tilhørte, var åbenbart ikke omfattet af dette påbud. De synes heller ikke at have nydt særlige adelsprivilegier i forhold til deres medborgere.<sup>4</sup> Nok havde slægten altså adelsbrev, men befandt sig alligevel i udkanten af adelanden.

Da brødrene imidlertid i litteraturen som resten af slægten ofte omtales med Rosenvingenavnet, er det anvendt her.

Henrik og Jens Mogensen voksede op i Helsingør angiveligt som de to ældste af borgmester Mogens Jensen og hustru

Anna Pedersdatters store børneflokk.<sup>5</sup> Faderen havde i begyndelsen af århundredet nogle få år været ledende embedsmand på Bergenhus for prins Christian.<sup>6</sup> Moderen var datter af den første civile øresundstolder Peder Hansen (Lilliefeld). Det er uvist, hvornår Mogens Jensen slog sig ned i byen; men i 1511 var han så vel-etableret, at han nævnes som rådmand, og senest i 1517 blev han borgmester.<sup>7</sup>

Henrik Mogensen anføres normalt som den ældste. Det kan måske skyldes, at han blev udnævnt til rådmand før sin bror og i modsætning til denne opnåede at blive borgmester. Efter datidens navneskik burde Jens Mogensen dog nok regnes som den ældste. Men det kan ikke afgøres med sikkerhed, da det ikke er muligt at sætte årstal eller dato på deres fødsel. Et sandsynligt gæt vil være omkring 1510, sandsynligvis lidt før. I hvert fald for Jens' vedkommende.

I et brev til statholder Mogens Gyldestjerne omtaler Jens, at han omkring 1530 opholdt sig i Holland og da havde opsyn med færdiggørelse og levering af flere end 100 kanoner til den engelske konge.<sup>8</sup> Leverancens størrelse og betydning taget i betragtning må han på det tidspunkt have været mindst 20 år, nok lidt ældre og må altså sandsynligvis være født før 1510. Men nærmere kommer man det næppe. Sammenholdt med faderens valg til rådmand i 1511 kan det

antages, at Rosenvingebrødrene er født i Helsingør.

## *Helsingør i begyndelsen af 1500-tallet*

Rosenvinge-brødrenes opvækst og ungdom fandt sted i en ret turbulent tid for Sundtoldbyen. Den begyndte med, at Christian 2.'s rådgiver Mor Sigbrit i 1519 flyttede opkrævningen af Øresundstolden til København. Dermed forsvandt i høj grad eksistensgrundlaget for den lille købstad. Det har ikke bare kostet toldereren, som på det tidspunkt var brødeparrets morbror Hans Pedersen, hans stilling, men mange handlende har set deres omsætning forsvinde sammen med de forbisejlende skibe, hvad enten kursen gik sydpå eller nordpå. Heldigvis for byen varede det dog kun fire år, før toldopkrævningen var tilbage igen, og alt på det område igen var ved det gamle.<sup>9</sup>

Men indimellem havde byen oplevet et overraskelsesangreb fra den lybske flåde i august 1522. Befolkningen kunne ikke forsvare byen og måtte flygte ud i de nordsjællandske skove. Da flåden sejlede bort, og de kunne vende tilbage, var det til en i det store og hele nedbrændt by, hvor kun de grundmurede huse stod tilbage som sodsværtede ruiner.

Efter et nogenlunde roligt tiår under Frederik 1. (1523-33) kom det igen til at gå voldsomt til under Grevens Fejde, borgerkrigen, der hærgede Danmark efter kongens død. Helsingør støttede i lighed med bl.a. København og Malmø den i 1523 fordrevne Christian 2.'s tilbagevenden og havde fæstningen Krogen i ryggen. Men Krogen kunne ikke beskytte byen, og i januar 1535 måtte også fæstningen overgive sig.

Så fulgte Reformationen, som i Helsingør var ført endeligt igennem i 1537. Sortebrødreklostret blev omdannet til hospital, og da det viste sig for lille, blev Karmelitterklostret under navnet Helliggejsthus inddraget til dette formål. Karmelitterklostrets kirke blev taget ud af brug og blev brugt til oplagring og stald, indtil den igen blev taget i brug som kirke for den tysktalende del af byens indbyggere i 1576-77.

Meget blev altså totalt ændret i byen gennem disse år; men meget var også ved det gamle. Opkrævningen af Øresundstolden var igen tilbage i byen. Og byens ledende familier var tilsyneladende også kommet helskindet gennem omvæltningerne. Mogens Jensen havde, som adelsbrevet og hans ansættelse som embedsmand i Bergen viser, været nært knyttet til Christian 2. Men han bevarede åbenbart alligevel sin position ved kongeskiftet i 1523. Han var død inden Grevens Fejde, så ingen ved, hvordan han ville have klarret sig igennem denne tumult.<sup>10</sup>

Men da fejden var forbi, og Danmark havde fået en luthersk sindet konge og en ny kirkeordning, sad Rosenvingebrødrene centralt placeret som købmænd i deres by. Det gjaldt helt fysisk, idet deres købmændsgårde lå på hver sin side af Store Færgestræde på den sydlige side af Stengade. Jens' gård mod øst, Henriks mod vest. Men det gjaldt også, når talen var om deres sociale position i byen.

Begge endte de som øresundstoldere, men undervejs beklædte de i perioder stort set alle de tillidsposter, man kunne vælges til i Helsingør. Henrik som forstander på Helliggejsthus, rådmand, kærner og borgmester. Jens som kirkeværge ved Sankt Olai Kirke, rådmand og kærner.

## *Rosenvingebrødrenes personlige familieforhold*

Danmarks Adels Aarbog oplyser, at Jens var gift med Karen Mortensdatter og havde tre børn, Anne, Morten og Marine.<sup>11</sup> Om hustruen er der ikke fundet yderligere oplysninger. Datteren Anne blev senest 1562 gift med rådmand, senere byfoged og borgmester Jacob Hansen, sønnen Morten fulgte i sin fars fodspor ved Øresundstolden,<sup>12</sup> og datteren Marine blev som sin søster gift med en rådmand, den senere borgmester Hans Nielsen.

Oplysningerne om Henriks ægteskaber er mere fyldige. Han var gift to gange. Først fra omkring 1539 med Carina Willumsdatter Forbus, datter af rådmand Willum Forbus i Helsingborg. Navnet angiver skotsk afstamning. I dette ægteskab fødtes i det mindste fire børn: Mogens, Willum, Niels og Dorothea. Hustruen Carina afgik ved døden før 1571 og blev begravet i Sankt Olai Kirke.<sup>13</sup> Af sønnerne blev Mogens borgmester i Odense, Willum borger i Helsingør og Niels toldskriver ved Øresundstolden. Datteren Dorothea blev gift med rådmand Anders Hess i Helsingør, lillebror til storkøbmand og borgmester Markus Hess i København. Før Henriks andet ægteskab gav børnene i 1572 afkald på deres mødrene arv.<sup>14</sup>

Den 3. februar 1572 indgik Henrik sit andet ægteskab. Bruden var Birgitte Mortensdatter Schulte, datter af borgmester Morten Schulte i Flensborg. Hun var ikke den eneste af familien, der kom til Helsingør. I årene 1577-1582 optræder en Otte Schullt som ansat dreng (tjener) hos Henrik på toldboden.<sup>15</sup> Det er sikkert Birgittes bror, der dog ikke kom til at gøre karriere i Øresundstolden. En halv

snes år senere ses en Otte Schullte som rådmand i Flensborg.<sup>16</sup>

At vielsen kan tidsfæstes så nøjagtigt, skyldes at kapellanen ved Sankt Olai Kirke Hans Christensen Sthen skrev en bevaret og dateret brudesang, som blev afsunget, da brudeparret blev fulgt til sengs. Sangen havde tysk forlæg og var som flere forsøg i samme genre tænkt at skulle erstatte en Mariavise brugt til samme formål i katolsk tid.<sup>17</sup> Byen forærede brudeparret seks tønder øl fra Rostock á 7 mark tønden til brylluppet.<sup>18</sup>

Ægteskabet varede i 11 år indtil Henriks død i begyndelsen af 1583. Dødsdatoen kendes ikke; men den falder mellem slutningen af april, hvor han fik sin afsked som tolder, og 11. juli, hvor hans to efterfølgere som toldere Frederik Leyel og David Hansen blev udpeget til værger for enken, *"da hun som fremmed og uden herværende Slægt har anmodet Kongen om at beskikke hende Værger og hendes afdøde Husbonde paa sit yderste har sat særlig Tillid til dem i saa Henseende."*<sup>19</sup>

Birgitte overlevede kun sin mand med højst et år. I marts 1584 afgjorde kongen en klagesag fra hendes mor, bror og øvrige arvinger. Klagen gik på, at rådet i Helsingør havde fratrasket 10% i den arv, der tilkom arvingerne, således som reglen var med udenlandske arvinger. Men klagerne var bosiddende i Flensborg, og kongens afgørelse var da også, at de skulle have *"Arven ubeskaaren, da de ere Kongens egne Undersaatter og skatte og skyldte til Kongen, hvor de bo."*<sup>20</sup>

Tiden var rig på familiestridigheder. Ikke mindst i arvesager. Et markant eksempel er arvesagen efter tolder Frederik Leyel, hvis efterlevende tre børn i 1601 var i et grotesk slagsmål om en af hans gårde på Stengade, som kun undgik at

blive delt i to af den ene arvings død.<sup>21</sup> Men heller ikke Jens Mogensens familie kunne sige sig fri for en sådan strid. Da hans søn Morten Jensen døde i 1626, endte arvesagen i en voldgift.<sup>22</sup>

De to Rosenvingebrødres indbyrdes forhold synes på den baggrund påfaldende fredsommeligt og broderkærligt. De drev købmandsvirksomhed sammen. Henrik afløste Jens som vikar på toldboden ved dennes fravær sommeren 1560. Og efter Jens' død tog Henrik sig af dennes søn Morten, som fik en god skoleuddannelse og senere ansættelse som skriver på toldboden.<sup>23</sup>

Ud over sin købmandsgård ejede Henrik Mogensen i Helsingør et hus med jord, som han købte af toldskriver David Hansen i 1562.<sup>24</sup> Desuden benyttede han i 1576 sin forkøbsret til en gård, som havde været ejet af hans forældre.<sup>25</sup> Derudover ejede begge brødre haver ved Borgvold syd for byen, som det fremgår af en handel mellem Henrik Mogensen og hans brorsøn Morten i 1578.<sup>26</sup> Dette år købte Henrik Mogensen i samme område en *"øde Havejord"* af Hans Willumsen Snedker for *"10 gamle Daler og et Trøjeklæde til Hanses Moder."*<sup>27</sup>

Også på østsiden af Sundet havde Henrik ejendomsinteresser. I 1560 lejede han af domkapitlet i Lund en gård i Landskrone, som han købte syv år senere.<sup>28</sup> I Malmø ejede han senest fra begyndelsen af 1560'erne Det rosenvingeska Huset, bygget af hans mor i 1534, og fra slutningen af samme årti borgmester Jørgen Kocks gård.<sup>29</sup>

## Godsbesiddere

Hvor længe Jens som ung opholdt sig i Holland, vides ikke, men i reformationen-

året 1536 var han i hvert fald tilbage i Helsingør og så veletableret, at han var i stand til at købe en gård i Pårup i Græse sogn af Esrom Kloster.<sup>30</sup> Da Frederik 2. i 1562 i forbindelse med sin godssamling i Nordsjælland ønskede at købe gården, stillede Jens krav om et mageskifte med en tilsvarende gård i Helsingborg Len.<sup>31</sup> Gården endte dog med at blive handlet kontant og betalt med 100 daler af Øresundstolden den 16. juli<sup>32</sup> og tilskødet kongen den 6. august 1562.<sup>33</sup>

Tidligere samme år havde Henrik tilskødet kongen fem gårde i Nordsjælland.<sup>34</sup> Tre var hans ejendom, måske som broderens gård frakøbt Esrom Kloster, to havde han i pant fra klostret, sidstnævnte muligvis efter kongens tilladelse til klostret til at pantsætte gods for at betale et større skattebeløb i 1542.<sup>35</sup> Også Henrik havde ønsket at mageskifte sine ejendomme med gårde i Skåne; men lensmanden Herluf Trolle fik ham på kongens anmodning til at sælge de tre gårde kontant til en pris af 800 daler, mens pantet blev indløst med 46 guldgylden og 60 lod sølv.<sup>36</sup> Han havde altså investeret betydeligt mere end broderen.

Der havde tilsyneladende allerede 11 år tidligere været optræk til, at Christian 3. ville købe gårdene og indløse pantet. I hvert fald var Rosenvingebrødrene i juni 1551 sammen med andre, der havde købt gods eller haft gods i pant af Esrom og Ebelholt klostre, indkaldt til møde med kongen med deres adkomstbreve. Brødrene kunne bl.a. slå følge med borgmester og tolder Sander Leyel, byfoged Per Willumsen og møntmester Poul Fechtel alle af Helsingør.<sup>37</sup> Mens det ifølge håndfæstninger og recesser var forbudt ufri (ikke-adelig) mand at købe eller tage frit (adeligt) gods i pant, gjaldt dette åbenbart

ikke for kirke- og krongods.<sup>38</sup> Brødrene kunne ganske vist påberåbe sig adelskab, men ikke de øvrige tre.

## Forleninger

I 1566 fik Henrik Mogensen forleningsbrev på Horserød by<sup>39</sup> og to år senere tilladelse til at fiske med ruser og andet smågarn i to bække, der løb fra Gurre Sø, sådan som Sander Leyel havde haft det, da han tidligere havde Horserød i forlening.<sup>40</sup>

Året efter fik han af kongen tilskødet *"to gårde kaldet Eggebeck med en enghave sønden for Eggebeck, som strækker sig op til Esperød mark, dog forbeholder kongen sig jagten."*<sup>41</sup> Gårdene, der senere gik i arv til sønnen Willum, lå i Tikøb sogn, og Henrik havde fået forleningsbrev på dem to år tidligere.<sup>42</sup> Samme år havde han fået forleningsbrev på den nævnte enghave, som lå ved stranden mellem Esperød Enghave og Egebæksgårde. Den havde Kirstine Peder Hansens, enke efter hans afskedigede og nu afdøde tolderfætter, sidst haft i værgе.<sup>43</sup>

I 1570 var det en grund i Tikøb sogn, Henrik fik forleningsbrev på, beliggende nord op til vejen, der løber fra Espergårde Led gennem Esperød ind i skoven.<sup>44</sup> I 1578 fik han livsbrev på grunden. Det fremgik da, at den lå op til den enghave, han allerede havde i sognet.<sup>45</sup>

Allerede kort efter sin tiltræden som tolder havde han i 1564 fået forleningsbrev på kronens part af tienden i Asminderød sogn,<sup>46</sup> og da kirketienden i Frederiksborg Len i 1573 skulle bortfæstes, fik han mod samme afgift, som andre ville give, fortrinsret til kirketienden i Tikøb sogn, hvor han havde sine fleste ejendomsinteresser.<sup>47</sup>

Indimellem havde kongen i 1566 fritaget ham for skat, vagt, hold og al kongelig og borgerlig tyngе, så længe han var tolder.<sup>48</sup>

Af hele dette forløb ses tydeligt, hvordan kongen belønnede sine embedsmænd med forleninger, der kunne give større eller mindre ekstraindtægter. Den tids bonusløn. I nogle tilfælde kunne status for en forlening så skifte fra brugsret til ejendomsret som for Egebækgårdene og enghaven.

Som en påskønnelse af tolderens arbejde kunne man også nævne det vikarie ved Roskilde Domkirke, som hans søn Niels og brorsøn Morten fik tildelt i 1567 til støtte for deres studier ved latinskolen.<sup>49</sup>

## Købmandsvirksomhed

Om det var det ovenfor nævnte møde med Christian 3. i 1551, der efterfølgende kastede en stor ordre på klæde af sig, skal være usagt; men i oktober samme år udstedte kongen et åbent brev med en købsordre på *"76 Stykker sort engelst Klæde, 24 Stykker askefarvet Engelst og 100 Stykker Engelst af allehaande Farver undtagen gult,"* som skulle leveres til påske. Kongen stod inde for *"Æventyren (risikoen)* og al Omkostningen paa samme Klæde" og bad alle, som brødrene henvendte sig til, hjælpe i forbindelse med handlen.<sup>50</sup>

Nok var der underskud på rigets finanser; men klæde skulle indkøbes hvert år, da det indgik som en del af aflønningen af hoffets ansatte og tilknyttede unge adelsmænd, de såkaldte hofsinder, og alle skulle være standsmæssigt klædte. Det var dog ikke altid lykken at være leverandør.

Den københavnske købmand, som leverede klæde i tre år fra 1548 til 1550,

fik således først sin afregning i det sidste år.<sup>51</sup>

Det var måske næsten en nødvendighed for kongen at skifte leverandør fra tid til anden, hvis han ville have klæde leveret.

Det fremgår ikke, hvor klædet skulle indkøbes, men året efter fik borgmester og tolder Sander Leyel besked på at sende en tro og forstandig karl til Andorf marked (Antwerpen) for at købe hofklæde.<sup>52</sup> Så måske har også Henrik og Jens været en tur i denne by.

Klædet blev lidt forsinket leveret til lensmand Peder Godske på Københavns slot i maj måned 1552,<sup>53</sup> og allerede i juli fik brødrene deres betaling på næsten 5.000 daler. Lensmanden på Nyborg Slot Frants Brockenhus bidrog med 4.000 Joachimsdaler, mens rentemester Eskil Oxe betalte resten: 861 daler, 4 skilling og 8 penninge lybsk og 6 skilling og 2 hvid dansk.<sup>54</sup>

Under alle omstændigheder har det krævet enten en god likviditet eller en god kredit eller begge dele at kunne foretage et så stort indkøb, selv med kongens garantibrev i hånden. Til sammenligning fik Jens fem år senere, da han blev udnævnt til toldskriver en årsløn på 40 Joachimsdaler og 40 læs brænde.<sup>55</sup>

Handlen vidner derfor om et par vel-etablerede købmandsbrødre. Dog, som det fremgår af skatteregnskaberne 1556-1558, med Henrik som den mest formuende, idet han disse år som byens næststørste skatteyder betalte ca. dobbelt så meget i skat som Jens på tredjepladsen.<sup>56</sup>

Kilderne bringer i øvrigt kun få oplysninger om arten af Rosenvingebrødrenes handel. Det fremgår dog, at Henrik ikke bare hentede varer til landet, men også tog del i eksporten. Ved et par lejligheder

fik han, trods gældende handelsrestriktioner, tilladelse til eksport af oksekød.<sup>57</sup> Fra midt i 1560'erne til begyndelsen af 1580'erne tog han som tolder i lighed med sine toldskrivere del i salthandelen på Narva.<sup>58</sup>

I 1571 fik de en generel tilladelse til årligt at lade et saltskib løbe gennem Sundet uden at svare told og lastepenge. Tolderen et skib på 50 læster, skriverne hver et på 30 læster.<sup>59</sup>

I 1559 leverede Jens en kurv fransk glas til dronningen på Koldinghus.<sup>60</sup> Samme vare leverede Henrik i 1575 til Hans Glarmester bestilt af fogeden på Krogen til brug i karnappen i kongens kammer.<sup>61</sup>

I 1562 var begge brødre involveret i handel med engelske får og lam til Frederiksborg. Jens leverede 39 dyr, Henrik 76.<sup>62</sup>

Indimellem leverede tolderne varer på bestilling. Således Jens i 1560 et parti på 200 æble- og pæretræer, som han havde bestilt hjem fra Amsterdam,<sup>63</sup> og i 1569 fik Henrik bestilling på 300 frugttræer, der skulle leveres i Aarhus til brug i en have, kongen ville anlægge ved Skanderborg Slot.<sup>64</sup> Blandt kommissionsvarerne var også et fad syltede lemoner, som skulle til Frederiksborg, men som kongen ikke kunne dy sig for at åbne hjemme i Henriks hus.<sup>65</sup> Til kongens søde tand blev der også købt syltede ingefær og sukkerkandis.<sup>66</sup>

I 1566 og 1568 leverede Henrik igen klæde til kongen, samlet for ca. 2.350 daler.<sup>67</sup> Lidt salt og humle blev det også til i 1581.<sup>68</sup>

Så sporadiske disse oplysninger er, vidner de om et bredt varesortiment i Rosenvingebrødrenes forretning, som blev drevet fra deres to gårde på hver sit hjørne af Stengade og Store Færgestræde.

## *Vidner i en trolddomssag*

I januar 1544 blev brødrene indkaldt som vidner i en trolddomssag. Sagen tog sin begyndelse Sankt Laurentii Dag 1543 (10. august). På den dag afsejlede kongen fra Helsingør med en flåde på 40 skibe og 10.000 mand<sup>69</sup> for at forjage en hollandsk flåde fra Norges kyster. Mange folk var ved stranden i Helsingør for at se dens afgang. Men skibene kom i første omgang ikke ret meget længere end rundt om Krogen, før det satte ind med vindstille, og flåden gik i stå.

Der måtte findes en årsag, og den faldt på trolddomskunster udøvet i en dal uden for byen, mens skibene passerede, med Gyde Spandemager fra Malmø som den ledende troldkvinde. Hvem der har udpeget hende som sådan, vides ikke. Men under forhørene angav hun yderligere to kvinder, Dorthe Judekone og Kirstine Præstedeje samt tre præster Hr. Jochim, Hr. Jens Påske og Hr. Niels som medvirkende ved den trolddom, der holdt kongens flåde tilbage.

Da kongens egen person og eget skib havde været udsat for trolddomskunsterne, var det en ganske alvorlig sag. Det var da også statholderen på Københavns Slot Eske Bilde, der blev sat i spidsen for processen, som i øvrigt fandt sted med afhøringer både i København, Malmø og Helsingør.

Dorte Judekone, som hørte hjemme i Helsingør, angav som alibi for sin færd på Sankt Laurentii Dag, at hun havde saltet sild for Jens Mogensen, og ved den tid, skibene sejlede, havde hun stået i hans port og set til. Hun navngav nogle af dem, hun havde været i selskab med dér, bl.a. brødrenes mor: Anne Mogenses, borgerske i Helsingør.

Forhøret af Dorthe Judekone fandt sted i København, mens Henrik og Jens og deres mor blev indkaldt til et råds-møde i Helsingør for at afgive vidnefor-klaring.

Jens erklærede, at Dorthe ikke havde saltet sild hos ham Laurentii dag, først dagen efter, men forklarede også, at hans kone havde set hende i deres gård klædt i helligdagsklæder på den nævnte dag. Henrik bekræftede, at han havde set hende stå på sin vase (skibsbro), da kongens skib gik under sejl, og Anne Mogenses bevidnede, at hun havde set hende i Jens' port mod stranden. Hendes alibi var altså i orden. Det endte da også med, at hun på et tingsmøde den 24. marts 1544 blev totalt frikendt. Også de to andre anklagede kvinder havde skudsikre alibier, og sagen mod præsterne løb ligeledes ud i sandet. Der blev altså ingen brændt ved den lejlighed.<sup>70</sup>

## *Rosenvingebrødrene og bystyret*

Ledelsen af en købstad lå i det 16. århundrede i hænderne på en til to borgmestre og seks til otte rådmænd, valgt på livstid formelt af byens borgere, men reelt selvsupplerende, idet det siddende råd indstillede kandidater til ledige pladser. Langt hovedparten af rådsmedlemmerne hørte til købmandsstanden. Valget af borgmestre skulle godkendes af kongen. Alle valg var som nævnt normalt på livstid. For et år ad gangen valgte rådet af sin midte en kæmner til at varetage byens finanser, herunder skatteligningen. Desuden udpegede rådet en eller flere kirkeværger til at varetage kirkens økonomi og vedligeholdelse, også de som oftest valgt af og blandt samme personkreds, og i købstæder med et hospital, som tilfældet

var i Helsingør, valgtes en forstander (forretningsfører) for dette. Derudover var der af ledende embedsmænd en byfoged udpeget af kongen efter indstilling fra rådet, og en byskriver.<sup>71</sup>

Alle disse poster kan med undtagelse af posterne som byfoged og byskriver i Helsingør knyttes til Henrik og Jens Mogensens navne, et klart udtryk for en stærk lokalpolitisk magtkoncentration på få hænder. Men vel også udtryk for, at det var et fåtal af borgerne i den lille købstad, der havde de nødvendige kvalifikationer til at bestride disse poster.

Henrik blev valgt til rådmand i 1544.<sup>72</sup> Denne post beklædte han i 12 år, indtil han i juni 1556 blev valgt til borgmester.<sup>73</sup> Mens han var rådmand varetog han i 1551 stillingen som byens kærner.<sup>74</sup> Før sin indtræden i bystyret var han i 1542 blevet forstander for det nyoprettede hospital, Helliggejsthuset, i det gamle karmeliterkloster. En stilling, han havde en halv snes år til 1552, hvor han aflagde regnskab for sin embedsperiode. Regnskabet sluttede med et tilgodehavende til Henrik på fem mark og syv skilling.<sup>75</sup>

Henrik Mogensen førte som administrator af hospitalet et særskilt regnskab for årene 1548-1554 over renterne af de jorder, der tilhørte altrene i Sankt Olai Kirke, og som i det omfang, de var blevet ledige ved reformationen, af kongen var blevet tillagt hospitalet.<sup>76</sup> Der var indkommet 432 mark, 6 skilling og udgivet 368 mark, 3 skilling, således at Henrik blev hospitalet 64 mark, 3 skilling skyldig. De blev indbetalt til kærneren et par dage efter regnskabsaflæggelsen.<sup>77</sup>

Med disse regnskaber er peget på det forhold, at der ikke i tiden var nogen skarp adskillelse mellem privatøkonomi og embedsøkonomi. Indimellem måtte

embedsindehaveren lægge ud af egen kasse, til andre tider styrkede embedet hans private likviditet. Det samme gjaldt for kærneren og Øresundstolderen, hvis regnskaber havde et langt større omfang.

At det var almindelig praksis, at embedsindehaverne modtog gaver for deres ydelser, viser en henvendelse fra præsten i Jyllinge til Henrik Mogensen som borgmester i 1560. Han bad ham hjælpe sig til en plads i Hospitalet. I så fald ville han modtage en engelot som gave, hvilket også skete.<sup>78</sup>

Henrik beholdt sin stilling som borgmester, da han i 1564 efterfulgte Jens som tolder. Allerede to år senere anmodede han dog kongen om at blive fritaget for arbejdet i bystyret, da han var ene om borgmesterembedet efter den anden borgmesters død, men fik afslag. I stedet blev den manglende borgmester udpeget til at aflaste ham.<sup>79</sup>

I 1579, efter at Henrik havde været borgmester i næsten 25 år, fritog kongen ham sammen med hans to toldskrivere, fætrene Frederik Level og David Hansen, der begge var rådmænd, for arbejdet i bystyret, da, som det hedder i kongens åbne brev af 10. juli, rådsarbejdet ”*ofte have hindret dem i tilbørligt at varetage deres Embeder som Tolder og Toldskrivere og de ved Siden deraf endda skulle føre Regnskab over Udgifterne ved Byggeriet af Kroneborg, hvilken sidste Bestilling, som Kongen selv har sét, alene vilde kunne give dem nok at bestille.*”<sup>80</sup>

Jens indtrådte i byens styre som rådmand i 1552.<sup>81</sup> Da havde han allerede i et par år beklædt stillingen som kirkeværge for Sankt Olai Kirke. Denne stilling varetog han til 1557.<sup>82</sup> I den egenskab har han været involveret i den færdiggørelse af kirken, som stod på til slutningen af 1550'erne.<sup>83</sup> Således fik statholderen på

Københavns Slot Mogens Gyldenstjerne i juni 1551 befaling om ”med det første at fornöje Borgerne i Helsingör ti Læster Kalk, som Kongen har undt dem til deres Kirkes Bygning,”<sup>84</sup> og ligeledes i juni 1551 fik kirkeværgen 50 daler til dette formål.<sup>85</sup>

Brødrenes interesse for kirken var ikke blot af formel administrativ art. I den gaveliste til byggeriet på kirken, der findes i kirkens regnskabsbog fra årene 1557-1561, er Henrik opført med et bidrag på 40 mark, mens Jens bidrog med 20 mark.<sup>86</sup> I 1558 skænkede de sammen med deres mor og søskende kirken salgsprisen for en alterkalk og et ”hel-ligdomsklenodie” (relikviagemme eller hostiegemme?) fra et alter, Mogens Jensen havde oprettet i kirken, indviet til Sankt Ursula. Gaven indbragte ved salg 128 mark.<sup>87</sup>

Umiddelbart virker det overraskende, at dette altersølv, som én gang var givet til kirken, blev betragtet som privatejendom, som familien kunne disponere over. Men sådan var de økonomisk-juridiske forhold omkring privataltre. Det gods, Mogens Jensen havde givet til at dække udgiften til opretholdelse af altret, primært præstelønnen, tilhørte ikke sognekirken som sådan, men var knyttet til det pågældende alter og var stadig at betragte som en del af giverslægtens formue, som altret fik renterne af til driften.<sup>88</sup> Senest i 1548 var altret nedlagt og godset sandsynligvis formelt tilbageført til slægten.<sup>89</sup> Det er uvist, om det var sket med henvisning til slægtens adelsbrev i overensstemmelse med reglen i Recessen af 1536 om tilbageførelsen af altergods til adelige giveres arvinger efter den tjenestegørende præsts død.<sup>90</sup> Men sket var det helt åbenbart, siden slægten i 1558 kunne disponere over altersølvet som led i fordelingen

af arven efter Mogens Jensen. Man kan så undre sig over, at det åbenbart først skete 10 år efter altret er anført som nedlagt, og 30 år efter Mogens Jensens død.

En bæk i nordsiden af kirken bærer et relief med Rosenvingernes våbenskjold på gavlen. Det kan ikke med sikkerhed afgøres, hvem af brødrene, der har fået udført relieffet, der er fra ca. 1560; men da Henrik Mogensen i 1579 betalte 50 mark for retten til ”de stole, som hans våben på står,”<sup>91</sup> taler sandsynligheden for, at det er ham, der har bekostet bänkens udsmykning. Brugte man således som omtalt i indledningen ikke Rosenvingensnavnet, brugte man gerne Rosenvingevåbnet. Det samme våben figurerede i Henrik Mogensens toldersegl.<sup>92</sup> I forbindelse med Sankt Marie Kirkes genindvielse som byens tyske kirke bekostede Henrik to kirkestole i den.<sup>93</sup>

I 1556 var Jens byens kærner.<sup>94</sup> Dette års regnskab sluttede med et overskud på 103 daler, 2½ mark og 6 skilling i det ordinære regnskab. Desuden var der efter regnskabet afslutning indtægtsført 24 mark, 10 skilling og 2 hvid.<sup>95</sup> Stillingen som rådmand beholdt han efter sin udnævnelse til toldskriver i 1556 og tolder i 1560 til sin død i begyndelsen af året 1564.<sup>96</sup>

Begge brødrene havde således i en længere årrække i bystyret del i ansvaret for byens skatteforvaltning samtidig med, at de forestod Øresundstolden.

## Byens Orlogsskib

Mandag den 10. april 1553 meddeler Helsingør Stadsbog, at borgmestre og råd var samlede med menige folk til ting ”under-tagen Henrich oc lensz Monsen szom paa then tiid ware y Lybke.”<sup>97</sup> Årsagen til rådsmed-

lemmers fravær fra møder angives ellers i almindelighed ikke, så brødreparret må have været i Lübeck i et særligt ærinde, sandsynligvis på byens vegne og da med en vis sandsynlighed for at aftale støbning af kanoner til det orlogsskib, som det endnu på den tid påhvilede rigets købstæder enkeltvis eller flere i forening at udruste og stille til rådighed for kongen i påkommende tilfælde.<sup>98</sup>

Købstadsskibene var handelsfartøjer, som i fredelige tider kunne bruges til deres almindelige formål, men som i krigstider blev udrustet med kanoner. De var ikke specielt velegnede til krigsformål, som det fremgår af en evaluering af den flåde på 25 købstadsskibe, som i 1555 var med admiral Mogens Gyldenstjerne på et togt til Vestersøen (havet nord og vest for Skagen) for at *"holle konge mts. Strømme reene for siørøffuere oc skalcke."*<sup>99</sup> Togtet blev ikke nogen succes og måtte i øvrigt afkortes af mangel på proviant.

Admiralens evaluering af købstadsskibene viste, at 16 ud af de 25 skibe var forsynet med for lidt og for dårligt skyts. Deres ejere fik derfor pålagt at bekoste nyt og passende skyts. De resterende ni skibe havde ikke bare været for dårligt besat med skyts, men havde også været for små og ikke sødygtige. Ejerne skulle derfor sørge for gode sødygtige skibe med det nødvendige skyts.<sup>100</sup>

Det skib, Helsingør sammen med Slangerup og Roskilde stillede til rådighed, hørte til i den første kategori. Har brødrenes ærinde i Lübeck i 1553 været at bestille kanoner til dette skib på et af byens støberier, må man derfor konstatere, at rejsen ikke er lykkedes. Det må dog også konstateres, at det drejer sig om en meget generel evaluering, som blot grupperer købstadsskibene i de to kategorier.

Der kan have været store forskelle inden for grupperne.

Brødreparret skulle da også have visse forudsætninger for at foretage det rette indkøb. Som nævnt ovenfor var Jens allerede omkring 1530 i Amsterdam involveret i en større leverance af kanoner til den engelske konge. Samme Mogens Gyldenstjerne, der leverede den negative evaluering i 1555, spurgte da også tre år senere brødrene til råds om, hvor det var mest fordelagtigt at købe skyts til kongen med hensyn til både kvalitet og pris.<sup>101</sup>

Det var Jens, der førte pennen i svarbrevet. Han tilrødte, at kanonerne blev støbt i Amsterdam og tilbød selv at rejse dertil, når han havde færdiggjort årets toldregnskab. Hans faktor i Amsterdam kunne også inddrages.<sup>102</sup> Gyldenstjerne indstillede i begyndelsen af oktober til kongen, at Jens først skulle mødes med kongen for at træffe nærmere aftale og derefter tage til Amsterdam til foråret, så bestillingen ikke skulle være i fremmede hænder.<sup>103</sup> Kongens afgørelse kendes ikke.

Var brødrene i Lübeck for at købe skyts i 1553 må det have været til det skib, der deltog i togtet i Vestersøen. Skibet omtales i byens kæmnerregnskaber som *"dette vaartt første orloegskib."*<sup>104</sup> Det blev ganske vist først indkøbt i foråret 1555, hvor det på et møde i Helsingør med deltagelse af fuldmægtige fra Slangerup og Roskilde blev bestemt at købe et skib i København på ca. 30 læster,<sup>105</sup> men forberedelserne kan godt have været et par år.

Skibet blev lidt større end aftalt. Det anføres i samtidige skibslistes som en kravel på 40 læster med 22 mands besætning og 12 kanoner og det lidet prangende navn "Mus."<sup>106</sup>

Klagede kongens admiral efter togtet

i Vestersøen over kvaliteten af de skibe, købstæderne stillede til rådighed for orlogsflåden, klagede købstæderne til gengæld over fordelingen af udgifterne på de enkelte byer i de tilfælde, hvor flere var sammen om et skib. Det førte i 1556 til møder om en ny fordeling af udgifterne. Samtidig blev flere byer pålagt at være fælles om et større skib. Det gjaldt således Helsingør, som fremover ikke blot skulle være sammen med Slangerup og Roskilde, men også med Kalundborg, Holbæk og Nykøbing Sjælland.<sup>107</sup>

"Musen" blev derfor afhændet for 350 daler, hvoraf Helsingørs andel var 153 daler (43,7%), som blev udbetalt til kærneren af Henrik Mogensen, der åbenbart som borgmester har stået for handlen.<sup>108</sup> Det nye skib blev bygget i Danzig og forsynet med 12 kanoner støbt i Lübeck. Da der nu var seks byer om at dele udgiften, blev Helsingørs andel mindre (27,25%), men udgiften mange gange større end indtægten ved salget af det gamle skib. Ifølge kærnerprotokollen rundede byens andel i skibet 800 daler. Oveni kom så kanonerne til en samlet pris på over 800 daler,<sup>109</sup> hvoraf Helsingørs andel var 240 daler. Alt i alt stod skibet, som muligvis aldrig kom i søen i kongens tjeneste, således byen i mere end 1.000 daler.<sup>110</sup>

Skibet blev kort før jul 1557 beordret klar til sejlads Midfaste søndag 1558, en måneds tid senere dog sat i venteposition.<sup>111</sup> I maj måned samme år tilbød kongen at købe skibets skyts, angiveligt fordi det var smedet for stort.<sup>112</sup> Måske også fordi købstadsskibenes tid var ved at være omme som en del af kongens orlogsflåde, som i stigende grad kom til at bestå af regulære orlogsskibe bygget til formålet. I stedet blev købstæderne pålagt at sende skibsbyggere til bygning

af skibene og bådsmænd til at bemandle dem. Endnu i de første år af Den nordiske Syvårskrig (1563-70) blev der udskrevet købstadsskibe, men fra 1566 var det endegyldigt slut.<sup>113</sup>

Brødreparret spillede hver for sig og sammen en aktiv rolle i hele dette forløb som forhandlere, indkøbere og regnskabsførere.

## *Rådgiver for kongen*

At Jens nød Frederik 2.'s tillid, fremgår af et brev til statholderen på Københavns Slot Mogens Gyldenstjerne i december 1559.

Kongen havde planer om at sætte gang i fremstilling af klæde i København og behøvede dertil bl.a. en farver. Statholderen fik besked på at tale med Jens Mogensen og andre forstandige borgere om, hvordan man bedst kunne komme i gang, og derefter snarest skaffe en farver fra Lübeck eller Hamborg.<sup>114</sup> Det fremgår af toldbogen, at Jens Mogensen i 1560 fik udbetalt en daler i vognleje for en tur til København og tilbage igen, da han efter Mogens Gyldenstjernes skrivelse var i byen "*att gjøre thenn handell mett thenn farfuer.*"<sup>115</sup> Der kan være tænkt på den jordhandel til farveriet, der omtales i kongens brev til Mogens Gyldenstjerne 24. februar 1560<sup>116</sup> eller måske på en ansættelsessamtale, som ikke nærmere kan tidsfæstes.

## *Efterretningsagent*

Tolderen på Øresunds Tolbod i Helsingør spillede naturligt nok en central rolle i rigets efterretningsvæsen. En stadig strøm af skibe fra øst og vest kom til byen og med dem nyheder fra hele Europa. Kort efter sin udnævnelse til tolder i for-

året 1560 blev Jens Mogensen da også i et brev fra kongen pålagt ”*strax at tilskrive Hr. Magnus Gyldestern paa Kiøpnehafns Slot de nye Tidender, som han erfarer af de fremmede, der komme i Sundet; denne skal saa Dag og Nat uspart, sende Brevene til Kongen.*”<sup>117</sup>

En række bevarede breve viser dog, at tolderen også korresponderede direkte med kongen. Et enkelt brev fra sommeren 1562 kan vise bredden i de fremsendte efterretninger.<sup>118</sup>

Brevet begynder med at omtale en oplysning fra en skotsk skipper om, at den svenske adelsmand Peder Brade otte dage tidligere var sejlet hjem fra Skotland. Han skulle have ”*fangett god swarther.*”<sup>119</sup> Talte den efterretning sandt, må det have foruroliget Frederik II, som også søgte forbindelse til Skotland, evt. gennem ægteskab. Både Erik 14. og Frederik 2. havde deltaget i frierdansen omkring jomfrudronningen Elisabeth i England og enkedronning Maria Stuart i Skotland, men uden held.<sup>120</sup>

Videre fortæller brevet, at Jens Mogensen i et brev fra en borgmester i Danzig har hørt, at kong Erik har indtaget Parnow i Livland, og at indbyggerne i Riga frygter at lide samme skæbne.

Dernæst handler det direkte om Øresundstolden. Et par engelske skibe er blevet anholdt af kongens admiral, som patruljerer i Sundet, fordi de ikke kan fremvise søbrev udstedt af rådet i deres by, men kun tolderens bevis for betalt told. Jens Mogensen gør kongen opmærksom på, at det stort set kun er skibe fra hansestæderne, der fører et sådant søbrev, og beder kongen om forholdsordre. Den kom prompte i en skrivelse til admiralen, at han skulle lade skibene sejle og ikke fremover opholde skibe, der kunne fremvise gyldige toldpapirer.<sup>121</sup>

Brevet slutter med et løfte om at sende yderligere tidender, når han erfarer dem. I øvrigt har han aftenen før sendt besked med en skipper til Amsterdam om indkøb af noget af kongen bestilt farve, som han forventer med det første, ”*nar winden føyer*” sig. Og så følger i en efterskrift endnu en tidende, han har modtaget i et brev fra Danzig, netop mens han sad og skrev til kongen. Den drejer sig om 60 skippund tækkekobber, han har bestilt til kongen, og som han nu beder om kongens ”*mening oc willje*” om. Også den kom prompte. I brev af 14. juni fik Jens Mogensen besked på at sende betalingen gennem en af sine bekendte i Danzig, som skulle modtage kobberet og sende det til Helsingør.<sup>122</sup>

Jens Mogensen har været flittig til at udspørge skipperne, når de viste sig på toldboden. Her blot et udpluk af de oplysninger, han fik. I maj 1561 videregiver han tidender fra en skipper om den svenske konge Eriks besøg i Reval med en mindre flådestyrke. Han skulle være blevet vel modtaget af både slot og by.<sup>123</sup> I august samme år er der nye tidender om kong Eriks forsøg på at udvide sin magt i den nordøstlige del af Østersøen.<sup>124</sup> Et år senere hører han af en skipper, at den spanske konge skal være forgiven af sit kleresi.<sup>125</sup> Den følgende måned drejer tidenerne sig bl.a. om hertug Johan af Finlands ægteskab med en søster til kongen af Polen, de svenskes belejring af Wittenstein og et slag mellem russere og polakker.<sup>126</sup> I oktober er der oplysninger om krig mellem papister og kalvinister i Frankrig.<sup>127</sup>

Også i Henrik Mogensens tid som tolder flød efterretningerne i en lind strøm fra tolder til konge, ikke mindst i krigstid. Det fremgår af Henrik Mogensens jæv-

lige brevveksling med Mogens Gyldenstjerne under Den nordiske Syvårskrig (1563-70), at Helsingør med den livlige trafik frem og tilbage gennem Sundet var et godt sted at hente oplysninger om flådebevægelser i Østersøen, hvad enten det drejede sig om den svenske eller den danske flåde.<sup>128</sup>

## *Jens Mogensens tid på Øresunds Toldbod*

Som det er fremgået ovenfor, var det normalt Henrik, der først kom i betragtning til de forskellige embedsposter i byens styre; men Jens kom først, når det drejer sig om Øresundstolden.

I juli 1556 blev han til en årlig løn på 40 Joachimsdaler og 40 læs brænde<sup>129</sup> ansat som toldskriver, da staben blev udvidet fra en til to skrivere. Det er uvist, hvorfor han blev ansat på fast løn og ikke med en andel af de opkrævede skriverpenge, der for skibe over 30 læster udgjorde 8 skilling, for skibe under 30 læster 6 skilling.<sup>130</sup> Måske skyldtes det, at det ville have ført til en lønnedgang for den allerede ansatte toldskriver. Senest 1579 ses det, at fordelingen af skriverpengene var den, at tolderen fik 50%, de to skrivere hver 25%.<sup>131</sup>

Der gives ikke nogen begrundelse for personaleudvidelsen; men en statistik over skibspassager viser en kraftigt stigende tendens. I tiåret 1538-1547 fortoldedes 14.416 skibe. I de næste ti år, som der er tilgængelige tal fra (1557-1558, 1560, 1562-1568), var tallet vokset til 32.817. Mens antallet af skibe således blev godt og vel fordoblet, blev indtægterne fra det første til det sidste af de nævnte tiår syvdoblet fra 80.611 rigsdaler til knapt 568.000 rigsdaler.<sup>132</sup> Denne

stigning skyldtes bl.a. en ny værditold, de såkaldte 100-penge, 1% af værdien af varer fra de ikke-privilegerede nationer, England, Skotland og Frankrig, indført i 1548,<sup>133</sup> og ikke mindst lastetolden indført i 1567.<sup>134</sup>

Den nye told gav penge i kassen, men også en stærkt øget arbejdsbyrde. Indtil da var tolden i det store og hele blevet betalt pr. skib graderet efter størrelsen af dette i nogle få trin. Det gjorde papirarbejdet overkommeligt, selv om der i tidens løb var kommet enkelte specielle toldafgifter til f.eks. på vin, salt og kobber. Nu blev udførlige og nøjagtige skibspapirer og lastedokumenter et krav fra tolderens side.

## *En nidkær tolder*

Med de øgede og mere komplicerede toldkrav øgedes også lysten til og muligheden for toldsvig. Tolderens muligheder for at kontrollere, om lasten svarede til dokumenterne, der blev fremlagt på toldboden, var begrænsede, da skibene lå for anker ude i Sundet, mens skipperne gik i land med deres papirer. Så længe, det kun drejede sig om told efter tonnage, kunne tolderen ved et kig ud over Sundet nogenlunde afgøre, om skibets størrelse svarede til papirerne. Men skulle han kontrollere lasten, måtte han ud i Sundet. Den praksis indførte Jens da også, som det fremgår af en klage fra vinhandlere i Köln overbragt på herredagen i Odense i 1560.<sup>135</sup> Det har naturligvis ikke virket fremmende på ekspeditionstiden, kun på toldindtægten, hvis han fandt ikke-opgivet gods om bord.

I et enkelt dokumenteret tilfælde konfiskerede tolderen hele lasten. Den 4. august 1560 kom en skotsk skipper

med købmændsgods fra Danzig. Han er noteret i toldbøgerne for en rosenobel i skibstold og en halv daler i tønde- og skriverpenge, helt efter gældende regler. Derimod figurerer der ingen 100-penge, den ene procent, skotske skibe skulle erlægge af lastens værdi. I stedet følger et længere notat, der forklarer, at skipperen og de ombordværende købmænd "*wylle falscheligen wnderslaa och forsuiqe*" kongen og kronen told og rettighed ved kun at opgive ca. halvdelen af den lastmængde, der var ombord i skibet. Deres svigagtighed kostede dem hele lasten, som blev overdraget til kongens statholder i København, Mogens Gyldenstjerne.<sup>136</sup>

Jens Mogensen har omgående underrettet kongen, som i et svarbrev konstaterer, at skipperen "*har villet aftinge det med tolderer*" og således slippe med en bøde; men kongen har meddelt ham, at han ikke vil eftergive ham noget, og tolderer skal tage det forbrudte gods til advarsel for andre.<sup>137</sup> Jens har i øvrigt kunnet få brevet overrakt af kongen selv, da han den følgende dag næppe uventet ankom til Sørupgård på Falster, hvor kongen opholdt sig, med et større beløb i guldmonter fra toldkisten.<sup>138</sup>

Anderledes mild var kongen, da en skipper fra Riga samme forår havde undladt at opgive 10 oksehoveder brændevin. Han slap med at fortolde brændevinen, da han efter tolderens udsagn ellers var ærlig med sin told.<sup>139</sup>

I 1561 var Jens Mogensen indblandet i en veritabel toldkrig med Nederlandene. Her havde man indført en ny og strengere toldpraksis, idet man ikke længere fortoldede danske købmænds kramfade i lukket stand, men var begyndt at slå dem op og fortolde varerne i dem enkeltvis. Som modsvar blev det besluttet, at tol-

derne både i Øresund og Storebælt skulle tage samme told af de nederlandske som af de engelske, dvs. opkræve 100-penge af dem.<sup>140</sup> Samtidig bad kongen søkøbstæderne om til brug for kommende forhandlinger at indsende beretning til kancelliet om de nye toldpålæg, handlende fra deres by i nogle år var blevet pålagt i Nederlandene, da sådanne var i strid med de kontrakter, der var indgået mellem Christian 3. og Karl 5.<sup>141</sup>

Toldkrigen kom til at vare knapt otte måneder, hvor der var intense forhandlinger mellem regentinden i Nederlandene Margaretha af Parma og den danske kong.<sup>142</sup> Resultatet var, at der i begyndelsen af april 1562 udgik et nyt missive til Jens Mogensen, at han skulle ophøre med at tage 100-penge af de nederlandske skibe, men understrege over for de nederlandske skippere og købmænd, at det kun skete under forudsætning af, at danske købmænd blev fri for de nye pålæg i Nederlandene. Ellers ville 100-pengene igen blive indført.<sup>143</sup>

### *Livet på toldboden i Jens Mogensens tid*

Som chef på toldboden fik Jens ved sin tiltræden i 1556 sin nabo i Stengade tolder Sander Leyel, i hvis hus toldboden havde haft hjemme, fra han overtog hvervet som tolder i 1548. Som kollega fik han den indtil da eneste toldskriver Jørgen Vale. Sander Leyel var som borgmester samtidig Jens' kollega i bystyret, hvor denne det pågældende år ud over hvervet som rådmand som ovenfor nævnt også bestred hvervet som kæmner. Leyel har derfor haft et godt kendskab til sin nye skrifters administrative evner, og der er næppe tvivl om, at Jens er blevet hånd-

plukket til stillingen. De to fik da også et frugtbart og gnidningsfrit samarbejde.

Det kom bl.a. til udtryk, da cancelliet i december 1557 udsendte en udskrift af et toldregister til købstæderne overalt i Danmark og pålagde dem i givet fald at opkræve den told, som ellers skulle have været betalt i Sundet, da *"fremmede nu mere end nogensinde tidligere sejle paa Kongens Strømme og drive Handel i hans Lande, men en stor Del af dem i nogle Aar har undladt at besøge Helsingør og give Told der, men sejler gennem Bæltet og andetsteds gennem Kongens Strømme."*<sup>144</sup>

Registret har næppe været sendt til Helsingør, der jo måtte forventes at kende toldsatserne i forvejen, men må alligevel været kommet til øresundstoldernes kundskab, og disse har kunnet konstatere, at det ikke var i overensstemmelse med de takster, de anvendte i Sundtolden.<sup>145</sup> I hvert fald reagerede de hurtigt og indsendte et andet register, der havde en langt større detaljeringsgrad og i en række tilfælde også højere satser.<sup>146</sup> Cancelliet udsendte derefter dette register til rigets søkøbstæder.<sup>147</sup> Man bemærker, at registret er indleveret af Sander Leye og Jens Mogensen, mens Jørgen Vale, der havde langt højere anciennitet, ikke nævnes. Det var måske ikke den stigende arbejdsbyrde alene, der var årsag til ansættelsen af Jens som skriver.

Samarbejdet på toldboden mellem Sander Leye og Jens Mogensen blev forholdsvis kort. I februar 1560 afgik Leye ved døden, og Jens blev udnævnt til hans afløser. Endnu en gang håndplukket, denne gang af statholderen på Københavns Slot, der indstillede ham til kongen til udnævnelse med følgende anbefaling: *"oc tiickes meg best at were, at etters k. mt. lader skryffue Jens Monssen tyl,*

*tet hand gyffuer told breffuen vud, som Sander guorde tyl forne. Ieg wyd ingen beder ter tyl end hanom,..."*<sup>148</sup> Udnævnelsen kom da også prompte. Samtidig blev toldkisten flyttet fra Sander Leye's hus og tilbage til Krogen, hvor Jens sammen med Jørgen Vale og slotsskriveren Frantz Lauritzen nu skulle oppebære tolden.<sup>149</sup>

Når man tager det tætte samarbejde mellem Mogens Gyldenstjerne og Herluf Trolle i betragtning, som udviklede sig, efter at Herluf Trolle i 1557 fik plads i rigsrådet,<sup>150</sup> vil det være nærliggende at antage, at Mogens Gyldenstjerne i sin positive vurdering af Jens Mogensen støttede sig på Herluf Trolle, der som lensmand på Krogen i ti år fra 1544-1554 har haft et godt kendskab til Jens Mogensen og hans administrative evner.

Jørgen Vale har næppe været begejstret for forbigåelsen. Det varede dog ikke længe, før han fik toldertitel. Midt i maj blev han udnævnt til en nyoprettet stilling i Nyborg, hvor han skulle tage sig af Bælttolden; en bekvem måde at forfremme ham nedad på.<sup>151</sup> I hans sted blev David Hansen, Sander Leye's nevø, som en tid havde været dennes medhjælper, udnævnt til toldskriver.<sup>152</sup> Han var i øvrigt søstersøn til den i unåde afskedigede tolder Peder Hansen og dermed grandnevø til Jens Mogensen.<sup>153</sup> Der ses ikke umiddelbart ansat en anden toldskriver i Jens' stilling. Men i februar det følgende år omtales i et brev fra kongen til Mogens Gyldenstjerne en toldskriver, som kun har lovet at gøre tjeneste i ét år, som nu er gået. Mogens Gyldenstjerne skal sammen med Jens forhandle med ham om at fortsætte, hvis han er duelig, og ellers finde en anden.<sup>154</sup> Denne anden kunne være den Christian Lange, som i marts 1564 nævnes som toldskriver,<sup>155</sup>

og hvis navn sættes på et kammer på den nye toldbod i 1564 og 1565.<sup>156</sup> Christian Lange kan være identisk med en cancelliskriver af samme navn, omtalt som sådan flere gange i cancelliets brevbøger i begyndelsen af 1560'erne.<sup>157</sup> Hvis han i en periode var udlånt til Øresundstolden, ville han helt naturligt have brug for logi på toldboden.

Senest i 1563 blev Sander Leyels søn Frederik ansat som toldskriver. Endnu i 1563 omtales han som borger i Helsingør;<sup>158</sup> men ved tolderskiftet efter Jens Mogensens død anføres han i marts 1564 som toldskriver sammen med David Hansen og Christian Lange.<sup>159</sup>

## *Klager over tolden*

En uge før Sander Leyels død i februar 1560 indgik der en klage fra Lübeck til kongen om en nyskabelse, der var blevet indført. Den drejede sig om, at tolderne for at undgå toldsvig ikke blot krævede certifikat på skib og gods på udrejsen, men også på returgods på hjemrejsen. Klagen blev ikke taget til følge.<sup>160</sup> Heller ikke en klage fra skipperne fra Danzig over, at tolderen kun ville modtage skibstolden i rosenobler, og ikke som førhen i daler, hvis skipperne ikke havde rosenobler ved hånden, vandt gehør hos kongen, som i et brev til tolderen fastholdt rosenobelkravet, men på en sådan måde, at skipperne kunne veksle daler til de nødvendige rosenobler på toldboden til en overkurs. Det fik man ikke flere rosenobler i toldkisten af, men en gevinst på omvekslingen.<sup>161</sup>

Jens Mogensen bad i sin fremsendelse af klagen fra Danzig om at man vil eftersøge toldbøger fra Peder Hansens og hans far Hans Pedersens tid, "*om ther kandt fin-*

*des naagen*,"<sup>162</sup> for på den måde at bevise rosenobelkravet.

Det var et meget følsomt emne at røre ved. Kun 12 år tidligere havde Jens' fætter tolder Peder Hansen været på nippet til at miste både liv og gods på en sag om rosenobeltolden og vekselkursen på rosenobler.<sup>163</sup> Jens Mogensen lægger da også en vis afstand til sin fætters angivelige underslæb ved at understrege, at han vil tjene kongen, "*saa att ingen brøst eller forsømmelse schall findes hoes mig, oc Gudt kalder ieg till widende att ieg icke søger myn egen fordel och nøtte*." Vekslingen af rosenobel til daler er fortsat på den måde i det mindste et par år. I brev til Jens Mogensen i 1562 tillader kongen, at denne "*ligesom sidste Sommer (maa) veksle Dalere med Kongens Rosenobler*." Over for nederlænderne skal han dog holde så hårdt som muligt på rosenobler.<sup>164</sup> At dømme efter toldregnskaberne er omveksling ikke sket i nævneværdig grad; skipperne vidste, at de skulle have rosenobler med, hvis de ville gennem Sundet uden problemer.

## *Herredagen i Odense 1560*

Øresundstoldbøgerne har i 1560 en udateret udgift på 16 daler "*Giffuen Jens Mogenss till Fortering selff anden wdi sex wger thaa hand war epther Kong. Maitt.s befallning wdi Odense till Herredagh*."<sup>165</sup>

Den ret nyudnævnte tolder deltog altså i den herredag, kongen havde berammet "*med de vendiske Stæder i Otthense til S. Hans Dag Midsommer*"<sup>166</sup> for at få løst de presserende problemer om hansestædernes handelsprivilegier. Rigsrådet blev indkaldt den 28. februar og sammen med det repræsentanter for danske og norske købstæder med handelsforbindelse til hansestæderne. Desuden statens

ledende embedsmænd fra Norge.<sup>167</sup> Men Øresundstolderen var der åbenbart ikke tænkt på i første omgang.

Jens Mogensen fik først sin indkaldelse et par måneder senere, og da på eget initiativ gennem en forespørgsel til kongen, om der skulle møde nogen fra Sundtolden til herredagen. Kongen svarede bekræftende og Jens fik ordre til *"forinden (at) undersøge Forholdene."*<sup>168</sup> Man gætter næppe meget forkert ved at antage, at det er Mogens Gyldenstjerne, der på den måde har sørget for at få Øresundstolden på dagsordenen og sikret, at drøftelserne af denne kunne føres på et sagligt grundlag. Mens Jens var borte fra Helsingør, vikarierede broderen Henrik som tolder.

Forhandlingerne trak ud, og først den 25. juli kunne man underskrive en traktat, hvis handelsmæssige konsekvenser kort fortalt var en "ligestilling af danske købmænds færden i de vendiske stæder og hansekøbmændenes handel i Danmark."<sup>169</sup> Men også på toldområdet skete der noget. Traktaten rummede hansestædernes formelle godkendelse af såvel sundtold som bælttold, og desuden en række præciseringer af taksterne<sup>170</sup> efter hovedprincippet, at ufrít skib giver ufrít varer, og ufrít varer giver ufrít skib. Kort sagt kunne de vendiske hansestæder (Lübeck, Hamborg, Rostock, Stralsund, Wismar og Lüneburg) kun kræve toldfrihed for eget skib og eget gods på dette certificeret af bystyret og med gyldigt søbrev på udgående rejse eller ved skipperens ed på hjemrejse. Fra dansk side fragik man altså kravet om certificeret gods på hjemrejsen. Havde skibet fremmede varer om bord, eller havde fremmede redere part i skibet, blev det toldpligtigt af fremmed gods og part. De østerske

hansestæder (Danzig, Königsberg, Riga, Reval, Pernau, Stettin, Gribsvold, Volgast, Elbing, Kolberg og Anklam) skulle ud over skibstold og tøndepenge betale yderligere en rosenobel for skib og gods, og havde man gods med fra de vendiske hansestæder eller andre steder endnu en. Vin, kobber og fremmed gods skulle fortoldes.

Skal man vurdere, hvem der uden for rigsrådets kreds har betydet noget under Odensemødet, er Poul Colding i sin disputats ikke i tvivl om svaret. Resultatet på sundtoldområdet bygger i høj grad på Jens Mogensens arbejde.<sup>171</sup> De 16 daler til fortæring til Jens Mogensen og hans tjener var altså givet godt ud.

## *Toldregistret af 1560*

De toldmæssige konsekvenser af mødet i Odense fandt nedslag i det toldregister, der blev udsendt i kongens åbne brev fra Emsborg (Øm Kloster) den 15. december 1560.<sup>172</sup> Udsendelsen faldt sammen med, at Jens Mogensen var hos kongen med toldpenge, så kongen og hans embedsmænd har haft lejlighed til at drøfte indholdet af toldrullen med ham før udsendelsen. I det hele taget havde tolderen haft stor indflydelse på udformningen, idet han og hans kollega Jørgen Vale i Nyborg i slutningen af september var blevet bedt om at optegne registre og ruller over, hvorledes tolden blev opkrævet, og indsende dem til kancelliet.<sup>173</sup>

Registret opererede med en opdeling i grupper af de søfarende nationer/byer.<sup>174</sup> Til første og dermed billigste gruppe hørte dansk/norske skibe, som kun skulle betale told af fremmed gods. Til samme gruppe kan regnes de vendiske hansestæder, som ikke betalte told af eget skib og

gods, men af salt og fremmed gods eller fremmed skibspart. Til næste gruppe hørte de østerske hansestæder, som altid skulle betale skibstold og told af fremmed gods og fremmed part i skibet. I en tredje gruppe befandt sig de nederlandske skibe og skibene fra de vesterske hansestæder (Bremen, Kampen, Deventer, Swolle og Stade), som måtte betale en skibstold gradueret efter skibets størrelse også for ballastskibe. Til en fjerde gruppe hørte engelske, skotske, franske og portugisiske skibe og skibe fra Emden, som både betalte skibstold og 100-penge af værdien af alt gods. Registret var betydeligt mere detaljeret end her anført, så der har været nok at se til på toldboden, når de store flåder ankrede op ved Helsingør.

## *Frederik 2.'s søret*

Den 1. marts 1560 skrev kongen til Mogens Gyldenstjerne om den nye søret, han havde ladet udarbejde pga. uenighed blandt de søfarende om sejlads og skibshandel.<sup>175</sup> Han pålagde statholderen straks at sammenkalde forstandige, søfarende mænd fra København, Helsingør, Malmø, Landskrone og andre havnebyer for med dem at *"overlæse"* forslaget og forbedre det, hvor de fandt det nødvendigt.<sup>176</sup>

Mødet blev ifølge et brev fra statholderen til kongen indkaldt til Midfaste (24. marts);<sup>177</sup> men der findes ikke noget referat fra mødet eller nogen deltagerliste, så man kan se, hvem der deltog, eller hvad de foreslog af rettelser. Af Helsingørs kærnerprotokol kan ses, at Henrik Mogensen deltog;<sup>178</sup> men Jens' rolle står hen i det uvisse. Han dukker først op i kilderne i november i et svarbrev fra Mogens Gyldenstjerne til Henrik Mogen-

sen.<sup>179</sup> Det er dog tydeligt af dette brev, at han har været involveret tidligere i processen, idet statholderen forudsætter, at Jens har en kopi af søretten. Statholderen bemyndiger i brevet brødrene til at færdigredigere forslaget, hvorefter Jens kan tage det med til kongens kansler, så der kan komme en ende på arbejdet.<sup>180</sup> Han forventer i øvrigt selv at drøfte forslaget med Jens, når denne snarest kommer til København.<sup>181</sup> Hvis kansleren, som naturligt var, opholdt sig sammen med kongen, fik Jens lejlighed til at møde ham midt i december, da han var hos kongen på Emsborg med toldpenge.<sup>182</sup>

Søretten udkom den 9. maj 1561. Den er karakteriseret som det mest fremragende lovgivningsværk i Danmark før Christian 5.'s Danske Lov.<sup>183</sup>

I sine 73 korte kapitler (paragraffer) omhandler den forholdene mellem skipper og besætning, skipper og redere og skipper og befragtere. Der er kapitler om skyldsspørgsmål ved kollision og havari og forhold vedrørende vrage, om lodspligt og sejlads om natten, om bodmerilån med sikkerhed i skib og gods og regler om søfolkenes færden i havnebyerne. Der måtte de ikke bære våben *"på det at mord og manddrab dermed kan nedlægges, som desværre hertil med den fremmede søfarende er sket."*<sup>184</sup>

At de gode hensigter ikke slog til, ses bl.a. af to drabssager i Helsingør i 1565. I begge tilfælde var såvel offer som drabsmand hollandske søfolk.<sup>185</sup>

## *Fyrvæsenet*

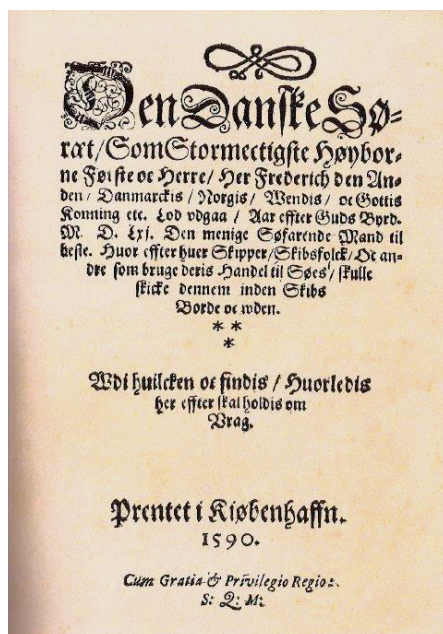
*"Den 8. juni 1560 fødtes det moderne fyrvæsen."* Så kontant lyder meldingen i en artikel om det danske fyrvæsens oprindelse og udvikling.<sup>186</sup> Denne dato udsendte

Frederik 2. en række missiver om søtønder og fyrpander begrundet med søfolkenes klager over manglende sikkerhed på sejlruten fra Skagen til Falsterbo. At det var en farefuld sejlads sås udtrykt i et datidigt plattysk rim: *"Lässoe, Nidum und Anholt Machen, dat menig stürman niet wert olt."*<sup>187</sup>

Det fremgår af et missive til borgmestre og råd i København, at skønt der var udlagt fire tønder og vager som afmærkning i farvandet ud for byen, manglede der endnu afmærkning af Dragør Strømme og Falsterbo Rev. Rådet fik befaling til at udlægge to tønder dér. Missiver til lensmændene i Aalborg, Helsingborg og Kalø gav dem befaling til at opsætte fyr på Skagen, Kullen og Anholt, og et missive til statholderen i København gav ham ordre til at udlægge en klokketønde på Trindelen ved Læsø.<sup>188</sup>

Men én ting var at udsende missiver, noget andet åbenbart at få indholdet ført ud i livet. Midt i december 1560 fik lensmand Otto Brahe i Aalborg en kraftig påmindelse om omgående at få opsat fyr-lampen på Skagen. Desuden skulle han om foråret udlægge en tønde yderst på Skagen Rev.<sup>189</sup>

Nogle år i forvejen havde Christian 3. i anden anledning haft besøg af en deputation af skippere, som havde ladet forstå, at man var parat til at betale otte skilling danske mere i tøndepenge, så man i stedet for en halv daler gav to mark, hvis der blev udlagt yderligere to tønder på Dragør Strømme. Sander Leyel fik befaling til at forhandle med skipperne, *"dog kun hvis de selv begjære en Forhandling"*, og lade kongen vide resultatet.<sup>190</sup> Der ses ikke noget resultat af sådanne forhandlinger, og i mellemtiden var både konge og tolder afgang ved døden.



Frederik 2.'s søret 1561, her i en senere udgave, 1590.

Det var Jens Mogensen, der tog spørgsmålet op igen i en henvendelse til Frederik 2.<sup>191</sup> Hans argument synes mere økonomisk end sikkerhedsmæssigt begrundet. Kongen ville kunne opnå en forøgelse af tøndepengene på 5-600 daler årligt, hvis de søfarende bad om den yderligere afmærkning og derfor selv betalte for den. Fyrene skulle brænde i hele den normale sejladsperiode, dvs. fra marts til midt i november,<sup>192</sup> og tønderne skulle tages ind om vinteren.<sup>193</sup>

I februar 1561 fik Jens Mogensens kongens tilladelse til – i eget navn – at skrive til de nederlandske og andre byer, han mente havde brug for det, om de nye afmærkninger og de deraf følgende forhøjelser af tøndepengene.<sup>194</sup>

Fyrene blev tændt den 1. marts 1561. Men der var problemer, ikke mindst med

fyret på Skagen. Brændet skulle hentes langvejs fra. Således fik abbeden så langt borte som Vitskøl Kloster i april 1561 ordre til at levere 500 læs brænde til fyret.<sup>195</sup> I juni var der klager over, at fyret kun brændte en til to timer hver nat,<sup>196</sup> og igen i august blev der klaget til tolderne i Helsingør over, at fyret kun brændte til midnat. Kongen konstaterede, at det nu var tredje gang, lensmanden fik påbud om at holde fyret i orden, og han fik med klare ord besked på at få tingene bragt i orden eller sige fra, hvis han ikke kunne eller ville tage vare på fyret, så en anden kunne overtage det.<sup>197</sup>

Var der problemer med fyrene, var det samme naturligvis tilfældet med dem, der fik pålagt den nye told, kaldet blussepenge (senere fyrpenge). Den blev opkrævet som en lastetold, der svingede fra to hvid pr. læst op til tolv hvid. Toldbogen for 1561 findes ikke, men af det følgende års toldbog kan man se, at blussepengene i 1562, det første hele år, de blev opkrævet, langt oversteg Jens Mogensens skøn, idet der indkom 2.718 daler, 9 skilling og 2 hvid.

Især Nederlandene protesterede både skriftligt og gennem en gesandt over den nye told. De øvrige nationer forholdt sig påfaldende passive. Frederik 2. hævdede i flere omgange over for de protesterende, at fyr og tønder var blevet opstillet og udlagt efter de søfarendes ivrige bønner. Men han kunne da godt fjerne dem igen og lade den nye told bortfalde. Nederlandenes regentinde Margaretha af Parma hævdede på sin side med en vis ret, at fyrene blev dårligt passede og var til fare for søfolkene, som stolede på dem. Hun foreslog i stedet for blussepengene en forhøjelse af de allerede eksisterende tøndepenge, som betaltes af skibet uaf-

hængigt af lasten, med 50% for større skibe og ca. 30% for mindre. Frederik 2. spillede nu sine sagkyndige på banen, først og fremmest tolderen i Helsingør. De bekræftede, at det var de søfarende selv, som helt uden kongens indblanding havde bedt om bedre afmærkning. Margaretha af Parmas modsvar var, at hun også havde inddraget sine sagkyndige i bystyret i Amsterdam og blandt købmændene. De ville hellere undvære fyr og tønder og spare deres penge. Den nye søafmærkning ville i øvrigt pga. af den mindre farlige sejlads gennem de danske farvande fremelske sløvhed og dovenskab blandt søfolkene.<sup>198</sup>

Det forekommer her ret tydeligt, at der har været forskellige opfattelser af nødvendigheden af den nye afmærkning, afhængigt af, om man var sømand eller købmand, om man skulle sejle skibet, eller betale den ekstra told af sine varer. Begge parter skulle vel ellers være interesserede i, at skibene nåede sikkert igennem de danske farvande.

Den interesse havde kongen også. Jo flere skibe, der kom sikkert igennem, jo mere i told. Om det var økonomi eller sikker sejlads, der vejede tungest for ham, er vanskeligt at afgøre ud fra sagsforløbet. Han havde god brug for den nye indtægt, som i 1562 udgjorde 7-8% af den samlede toldindtægt.<sup>199</sup> Men en konge, der lod udarbejde en søret, hvis sidste kapitel ganske vist omhandlede vrage, gjorde det næppe, fordi han ønskede det kapitel taget i anvendelse alt for ofte. Så Frederik 2. har uden tvivl også tænkt sikker sejlads ind i projektet, som trods protesterne blev gennemført efter den oprindelige plan.

Fra 1581 blev fyrene på Skagen, Anholt og Kullen efter ønske fra ”de fremmede

søfarende” holdt tændt hele året. Der skulle derfor også opkræves fyrpenge af de skibe, der passerede om vinteren, hvilket dog var et begrænset antal, så det har været en underskudsforretning, at Tycho Brahe, der stod for fyret på Kullen, fik sin løn fordoblet fra 150 daler til 300 daler årligt.<sup>200</sup>

## *En tolders årskalender – 1560*

Hvis man forestiller sig, at en øresundstolder dag ud og dag ind sad eller stod ved sin pult og indkasserede klingende mønt, men i øvrigt kun bevægede sig mellem toldbod og hjem, vil man af ovenstående redegørelse for Jens Mogensens arbejde have set, at man er langt fra virkeligheden.

Det er muligt ud fra denne gennemgang kombineret med andre oplysninger<sup>201</sup> med en vis sandsynlighed at stykke en kalender sammen med en række hovedpunkter fra Jens’ første år som øresundstolder.

Engang i februar var han i København for at deltage i ansættelsen af en farver og/eller køb af den ejendom, farveriet skulle oprettes i. En sådan tur har nok taget et par dage.

Den 21. februar afgik hans chef Sander Leyell ved døden og den 17. marts udnævntes Jens Mogensen som hans efterfølger.

Toldboden blev flyttet fra Sander Levels gård til Krogen, og Jens kørte sammen med toldskriver Jørgen Vale og slotsskriver Frantz Lauritsen på Krogen til København for at aflægge ed til statholderen. Igen et par dages fravær.

En ny toldskriver blev derefter ansat for et år, muligvis kancellisekretær Christian Lange.

Den 22. april blev Jørgen Vale forflyttet, og David Hansen udnævntes til toldskriver i hans sted. Samme dag indkaldtes Jens Mogensen til herredagen i Odense i slutningen af juni. Det blev en langvarig affære, som kostede tolderen seks ugers fravær fra toldboden. Hans broder Henrik vikarierede i stillingen imens.

I begyndelsen af august var Jens tilbage i Helsingør, hvor han den 4. august lod et skotsk skib arrestere for toldsvig. Godset blev konfiskeret og ført til København. Det kostede ham selv endnu en tur til hovedstaden.

Den 12. august var Jens hos kongen på Falster med toldpenge.<sup>202</sup> Udregnet efter den tids rejsehastighed har ud- og hjemrejse hver for sig taget i hvert fald to dage, så igen har han været borte fra byen. Denne gang i en lille uges tid.

Endnu engang var han i København dette år. Det drejede sig om Water Retten, kongens søret. Da Mogens Gyldenstjerne i et brev til Henrik Mogensen i begyndelsen af november skriver, at han vil tale med Jens, når denne snarest kommer til København, kunne denne rejse vel være foretaget i november.

Årets sidste rejse gik til Emsborg,<sup>203</sup> som Øm Kloster netop var blevet omdøbt til, med toldpenge. Som ovenfor nævnt gav rejsen ham dog også mulighed for at drøfte såvel det nye toldregister som søretten med kongen og hans embedsmænd. Kvittering for tolden er udstedt den 13. december. Er rejsen foregået ad landevejen, har den taget mindst fire dage hver vej. Hertil skal lægges overfarten over Bælterne. Det kunne tænkes, at han har afkortet rejsen ved at sejle fra Helsingør til Aarhus og køre derfra til Emsborg; men det ville i så fald kræve skibsløjlighed til rette tid.

## Toldbygning og toldkiste

Som nævnt blev opkrævningen af tolden ved Sander Leyels død i 1560 flyttet fra Leyels gård til Krogen. Det har åbenbart ikke været nogen god løsning. I hvert fald gik der kun et par år, førend der blev taget skridt til at opføre en toldbygning beregnet til formålet.

Herluf Trolle, som for en kort bemærkning igen var lensmand på Krogen, havde sørget for det nødvendige tømmer, men var i tvivl om, hvor toldbygningen skulle stå. Han spurgte kongen, om denne selv ville udse sig stedet, eller måske spørge Jens Mogensen til råds. Svaret var, at Herluf Trolle skulle kigge nærmere på det sted, statholder Mogens Gyldenstjerne tidligere havde udpeget.<sup>204</sup>

Hvorom alting er: Den nye toldbod, som i værket *Civitates orbis Terrarum* fra ca. 1590 kaldes *Olde Tolbod*, blev i 1562 opført ved stranden tæt på Krogen.<sup>205</sup> Det kneb dog for Herluf Trolle at skaffe en tømmermand i Helsingør, så han bad kongen om hos dennes bygmester Hans Lyckow på Frederiksborg at måtte låne *"thenn tømmer mannd wed naffn Mattias Fasthennow, som fallt och slog sig y Esserum."* Denne tilsyneladende handicappede tømmermand havde på forhånd lovet at påtage sig opgaven.<sup>206</sup> Der er ikke fundet noget svar fra kongen, men det har sikkert været bekræftende, for i slutningen af november samme år kunne kongen dekretere, at alle skippere, som kom i Sundet, fremover skulle fortoldes i den nye toldbod, hvor toldskriver David Hansen til sin store utilfredshed havde boligpligt.<sup>207</sup> Toldbrevene skulle fremover udstedes i såvel tolders som toldskrivers navn med begges segl.<sup>208</sup>

Toldboden var firfløjet og et af husene

i to etager.<sup>209</sup> Dette sidste bekræftes af oplysninger i toldbøgerne om indkøb til toldboden. Således fik Mads Kleinsmed i 1564 betaling for en stor nøgle til den nederste dør ved vindeltrappen og for en dobbelt lås med to nøgler til døren i det øverste toldkammer. Han leverede seks låse og tre par hængsler til et nyt skab i det øverste toldkammer, og Jasper Snedker satte dem på, ligesom denne også lavede en slagbænk og et bord med en skuffe i til Christian Langes kammer.<sup>210</sup> Igen i 1565 blev der foretaget arbejder på det øverste toldkammer, som blev forsynet med en dør ind til Christian Langes kammer. Der kom en ny dør i toldgården og dobbelte låse på begge de to døre. Også et par vinduer blev ordnet.<sup>211</sup>

I stueetagen fandtes det store toldkammer, som Jasper Snedker i 1564 forsynede med *"itt sprinckelluerck mz een dør."*<sup>212</sup> Det har åbenbart været nødvendigt med et gitter, så man kunne holde de ventende skippere på plads og lukke dem ind til toldbordet enkeltvis.

Ved samme lejlighed blev toldkammeret smykket med rødt engelsk klæde. Der medgik 40¾ alen, som blev sømmet op med lister, der var indfarvet, så de svarede til klædet.<sup>213</sup> Bordet i toldboden var allerede i 1563 blevet beklædt med klæde i samme farve.<sup>214</sup> Mon ikke dette gennemførte farvevalg, som svarede til farven på de oldenborgske bjælker i rigsvåbnet, skulle signalere, at det var et kongeligt domæne, man betrødte, når man trådte over tærsklen til toldboden?<sup>215</sup>

En vægbeklædning af klæde var i øvrigt såre praktisk for så vidt, som den i påkommende tilfælde kunne tages ned og bruges til soldaterbeklædning. I februar 1565 fik lensmanden på Frederiksborg således ordre til at nedtage det klæde, der



*Tolder Sander Leiels gård i Helsingør, Stengade 72-74. Foto: Inge Degn, 2007.*

var opslået i kamrene på slottet, dog kongens eget kammer og salen undtaget, og sende det til proviantmester Bjørn Kaas i Skåne, uden tvivl til det formål.<sup>216</sup>

Der blev i 1563 fra Amsterdam anskaffet seks *"hollandsche stoele att haffue paa toldboden"* til en pris af 1 daler 5 skilling.<sup>217</sup> Man må vel gå ud fra, at det har været en form for kontorstole, som den lokale snedker ikke har kunnet lave.

Som nævnt kaldes den nye toldbygning på et stik over Helsingør allerede en snes år efter sin indvielse for Olde Toldbod. Den var da også i 1578 blevet nedlagt som opkrævningssted og toldboden flyttet til Hans Hoffmands gård i Stengade 66/Strandgade 79, som kongen havde købt til formålet. Gården skulle dog først ombygges.<sup>218</sup> Det var længe efter Jens Mogensens død og fem år før Henriks. Han fik fra sin udnævnelse i 1564 den længste del af sin tjenestetid som tolder på den nybyggede toldbod, som så hurtigt blev Olde Toldbod. Denne blev dog stadig efter nedlæggelsen i et vist omfang anvendt til oplagring, som det f.eks. skete i 1580, da et parti salt på i alt 281 store læster blev indlagt dels i kælderen på den nye toldbod, dels på den gamle toldbod.<sup>219</sup>

I 1569 havde det været nødvendigt at lægge 3.600 nye tagsten på toldboden, som havde mistet en del af sit tag i en stor storm Mikkelsdag (29. september) året før.<sup>220</sup> I 1576 måtte låsene fra 1564 udskiftes både oppe og nede. Det klarede Mads Kleinsmed endnu en gang. Desuden måtte toldbroen repareres, da den *"aff yss war sønderslagen."*<sup>221</sup> Indimellem lavede guldsmed Claus Witte i København i 1574 en indsamlingsbøsse til toldboden til *"søfarende mands gaver til fattighjælp."*<sup>222</sup> Det er ikke noget nyt at

bede kunder give deres vekselpenge til et godt formål.

Toldkisten, som den indkomne told skulle deponeres i, førte en omskiftelig tilværelse. I det store og hele stod den naturligt, hvor tolden blev opkrævet, men ikke altid. Indtil Sander Leyels udnævnelse til tolder i 1548 havde den haft sin plads på Krogen, hvor toldklaringen også fandt sted. Derefter befandt den sig til Sander Leyels død i 1560 i hans privatbolig, der samtidig fungerede som toldkammer. For en kort bemærkning var den tilbage på Krogen, indtil den nye toldbod stod klar i 1562. Siden da havde den i hvert fald indtil 1574 sin plads dér. Det år meddelte kongen, at han med det første ville lade en kiste opsætte på Kronborg i stedet for hos tolderen eller på toldboden. Da der i 1580 var indbrud i toldkammeret i Hans Hoffmands gård (se nedenfor), befandt toldkisten sig igen på toldboden.

### *Jens Mogensens sidste år*

Den 17. januar 1564 ses Jens Mogensen for sidste gang i sin egenskab af rådmand som deltager i et møde på rådhuset.<sup>223</sup> Den 14. marts findes i Kancelliets Brevbøger det første brev stilet til broderen Henrik som hans efterfølger i stillingen som tolder.<sup>224</sup> På et tidspunkt inden for disse knapt to måneder er Jens afgang ved døden og har sikkert fået sit sidste hvilested i den kirke, han havde været værge for i en årrække. Om hans hustru overlevede ham og i givet fald hvor længe, vides ikke. Da hans død faldt i et af pestårene i Helsingør, kan han være blevet et af pestens mange ofre.

Det er dog muligt, at dødsdatoen kan fastlægges mere nøjagtigt til inden for

få dage efter hans sidste møde i rådet. Dette bygger på tilførsler i toldbogen for 1564, hvor der under udgift til indkøb af boldavit (sejldug) til kongens behov den 1. februar er bogført 178 daler betalt til Henrik Mogensen på vegne af Adrian Pawe i Amsterdam. De to foregående tilførsler og den følgende er tilsvarende betalt til henholdsvis David Hansen og Frederik Leyel (de to toldskrivere) på vegne af samme købmand.<sup>225</sup> Alle tre kan de naturligvis have handlet som købmænd; men har de handlet som ansatte på toldboden, må Henrik være tiltrådt senest 1. februar, og Jens' dødsfald være sket inden denne dato.

Et missive til tolderen i Helsingør om at opholde skibe med tømmer, som vil ud af riget, og lade dem passere, der vil ind, dateret 19. februar 1564, hjælper desværre ikke, da navnet på tolderen ikke er opgivet.<sup>226</sup>

Som det er fremgået var Jens Mogensens første tolderår fyldt med opgaver. Han havde været involveret i og sat sit præg på så vigtige sager som Odensetraktaten og det deraf følgende nye toldregister, søretten, oprettelsen af et egentligt brugerbetalt fyrvæsen og byggeriet af en ny toldbod. Han kom dog ikke til at hvile på sine laurbær.

Forholdet mellem Danmark og Sverige havde længe været spændt, og i sommeren 1563 brød krigen ud. Den kom til at sætte sit præg på arbejdet på toldboden. Kongen udnyttede de bestemmelser i Speyertraktaten af 1544,<sup>227</sup> som gav ham ret til at opkøbe gods og inddrage skibe og mandskab, som han måtte have brug for i en krigssituation.

Krigen blev erklæret den 31. juli 1563, men allerede i april fik Jens Mogensen brev om at skaffe ”*Baadsmænd, Styrmand*

*og Bøsseskytter af de fremmede Skibe, som løbe gennem Sundet*,”<sup>228</sup> i slutningen af maj drejede det sig om salt, der skulle sendes til Halmstad,<sup>229</sup> og i begyndelsen af juni fik han besked om at købe fem skibsladninger rug og sende skibene til København, Malmø, Landskrone, Varberg og Halmstad, hvor lensmændene ville sørge for, at borgerne og bønderne købte det (og sikkert senere blev pålagt at bage det til brød til hæren). Også alt det klæde, han kunne få, skulle han købe op hos købmændene i Sundet. Betaling ville de få om et år.<sup>230</sup>

I juni måned var turen kommet til skibe, som var blevet ”anholdt” ved Helsingør. Jens Mogensen skulle være med til at udtage de skibe, der egnede sig til orlogsskibe. Desuden skulle der lånes skyts og bådsmand (matroser) fra de skibe, der ikke egnede sig og derfor fik lov at passere.<sup>231</sup>

I august kom der befaling om at skaffe kongen 800 læster mel og sende det til København og Krogen for at borgere og bønder i de to len kunne bage det til kavringsbrød (hårdtbagte tvebakker af rug eller hvede), der skulle sendes til krigslejren ved Elfsborg.<sup>232</sup>

Samtidig med disse ekstraopgaver, passede Jens Mogensen de daglige toldforretninger.

Juleaftensdag 1563 var han hos kongen på Københavns Slot for at aflevere toldpenge. Det blev sidste gang, de to mødtes.<sup>233</sup> Jens døde i begyndelsen af det nye år.

Han blev tolder på det skudsmål, at en bedre egnet til stillingen ikke fandtes. Han synes fuldt ud at have levet op til sit skudsmål, skønt han kun virkede i stillingen i knapt fire år.

## Henrik Mogensens tid som tolder

Det var en kaotisk situation Henrik Mogensen dumpede ned i, da han efter sin brors død med kort varsel blev udnævnt til tolder i vinteren 1564.<sup>234</sup> Det første brev, han fik som tolder, pålagde ham og hans toldskrivere Christian Lange, Frederik Leyel og David Hansen at forhandle med de forbigående skibe om at få så mange bådsmand som muligt til kongens orlogsskibe.<sup>235</sup>

Det var kun én af de ekstraopgaver, der gentagne gange blev pålagt tolderen og hans personale under krigen. En anden var at stille de lagerbygninger på toldboden, der ellers primært blev brugt til opbevaring af toldsalt og de varer, der blev indkøbt til kongens behov, til rådighed som lagerplads for proviant til hæren i Sverige og at være behjælpelig med at skaffe skibe til transport af provianten.<sup>236</sup>

Lagerbygningerne var tilsyneladende ikke velegnede til dette formål. I april 1564 konstateredes det, at meget af det brød, kongen havde ladet indlægge på toldboden, var blevet muggent og stærkt på vej til at blive fordærvet. Lensmand Jørgen Sehested skulle straks sørge for at sortere det friske brød fra og lade det mugne ombage og opfriske.<sup>237</sup> Hvor meget anstrengelserne har hjulpet, kan man have sine tvivl om, når det fortælles, at det meste af det brød, som i slutningen af august var kommet fra Helsingør til hæren i Halmstad, var muggent.<sup>238</sup>

I februar 1565 var det galt med mel oplagret i tønder på toldboden. Mange bånd var sprunget af tønderne, så lensmanden måtte skaffe nye og sætte tønderne i stand. Ved samme lejlighed skulle han igen inspicere det oplagrede brød og pakke det friske i nye tønder.<sup>239</sup>

## Sundspærringer

Men der var mere komplicerede opgaver at tage fat på. På en herredag i marts 1564 drøftede kongen og rigsrådet bl.a. muligheden af en blokade af Sverige ved at spærre for sejlads gennem Sundet med varer dertil. Resultatet af drøftelserne findes i et brev til den nyligt udnævnte øresundstolder den 12. april. Han fik besked på ”at anholde alle saltskibe, indtil vor flaaede udløber; de skibe, som komme i Sundet med ballast, maa han fortolde og lade løbe mod at skipperne forpligte sig til, hvis deres skibe formedelst storm eller uvejr føres til Sverige eller Reval eller de tages med eller mod deres vilje at føres der hen, at give os saa mange tusinde dlr., som deres skibe er værd; disse skulle straks vurderes og summen sættes i brevet; under samme bøde skulle de forpligte sig til inden Sti. Jacobi Apostoli dag førstkommende (25. juli) at bevise ham, hvor de have losset og solgt deres varer.”<sup>240</sup>

Fjorten dage senere fik tolderen besked på at anholde alle skibe, indtil orlogsflåden var kommet i søen, sandsynligvis i den kommende uge. Han skulle desuden købe 200 læster salt til kongen.<sup>241</sup> I det hele taget var det i høj grad salt, det drejede sig om. Et udateret brev til Henrik Mogensen fra slutningen af april 1564 bad ham hjælpe rådmand Markus Hess fra København, når denne kom til Helsingør for at købe salt i eget navn, men til kongen.<sup>242</sup>

Endelig den 8. maj fik tolderen brev om at lade de anholdte skibe sejle fra Helsingør og slutte sig til orlogsflåden,<sup>243</sup> som skulle føre dem sikkert til deres mål uden for svensk område. Flådens admiral Herluf Trolle syntes i øvrigt ikke, det var en god idé med en generel spærring af Sundet. Kongen tilsluttede sig nu

denne opfattelse og skrev til toldereren, at han i stedet skulle tage forpligtelsesbrev af skipperne på, at de ville sejle til havne uden for svensk interesseområde.<sup>244</sup> Og dermed kom sundspærringen i 1564 stort set til sin afslutning.

Endnu i juli kunne Henrik dog skrive til Mogens Gyldenstjerne om problemer med anholdte skibe. Nogle saltskibe til Narva havde fået pas fra kongen selv eller fra Dr. Hieronimus Thenner (lederen af Tyske Kancelli), heriblandt otte skibe med salt tilhørende Jochim Griiben fra Berlin. Der blev betalt 1% (100-penge) af værdien i told i Helsingør. I Narva skulle erlægges yderligere 12½% (hver 8. læst salt) til kongens faktor.<sup>245</sup> Også tolv saltskibe til Riga havde fået pas af Dr. Thenner. De elleve mod at yde en ekstra told på 25-50 daler til kongen. Et enkelt skib en pibe allekant vin.<sup>246</sup> Også nogle engelske skibe fik sejltilladelse til Narva. De havde primært tekstiler i lasten, men også bly og ”forærede” kongen nogle tøn- der af dette til gengæld for tilladelsen.<sup>247</sup>

Selv var Henrik Mogensen bekymret for, om et *”lempeligg̃t schiib med salt att seyle paa Narffuen,”* som kongen havde undt toldskriver Frederik Leyel og ham selv, var blevet anholdt af Herluf Trolle, der lå med flåden i Østersøen.<sup>248</sup> I 1567 sendte Henrik Mogensen et skib med 70 læster salt til Narva og et med 100 læster til Riga, toldskriverne hver 45 læster salt til Narva.<sup>249</sup> Og året efter sendte Henrik et skib med 100 læster salt til Narva. Alt- sammen uden at skulle betale lastepenge, en god besparelse, da disse udgjorde 4 daler pr. læst.<sup>250</sup> I 1571 gav kongen til- ladelse til, at Henrik Mogensen og de to toldskrivere Frederik Leyel og David Hansen hvert år måtte lade et skib løbe gennem Sundet med salt til Narva uden

at svare told og lastepenge. Tolderen 50 læster, skriverne 30 læster hver.<sup>251</sup> Det fremgår af toldbøgerne, at tilladelsen blev brugt frem til 1579.<sup>252</sup> Tolderne fik altså også del i den lukrative salthandel på Narva.

Tilbage til situationen i 1564. Bortset fra saltskibene skulle toldereren nu for- tolde alle øvrige skibe på sædvanlig vis og lade dem passere med besked om at opsøge den danske flåde ved Bornholm, så de kunne blive eskorteret sikkert gen- nem Østersøen. Henrik Mogensen lagde i nævnte brev ikke skjul på skippernes kla- ger over at blive opholdt så længe i Hel- singør og derefter blive sendt af sted uden at vide, om flåden var et helt andet sted end angivet. De er *”møghet studssige, som j well selffue betencke kunde.”* Det var sikkert med god grund, kongen havde sendt sine drabanter til Krogen for at være med til at holde styr på skibe og besætninger.<sup>253</sup>

Spærringen af Sundet i 1564 blev kun en betinget succes. Men idéen var ikke glemt. Ikke mindst pressede den gamle hansestad Lübeck, som i denne periode var Danmarks allierede, på af handelspoli- tiske grunde. En spærring ville genere konkurrenterne fra Danzig og Nederlan- dene. Allerede i begyndelsen af december 1564 blev planerne for næste års spærring af Sundet lagt på et møde mellem kon- gen og en række rigsråder i Nyborg, og mellem jul og nytår blev der sendt breve til Nederlandene og Danzig om spærrin- gen.<sup>254</sup> Da man frygtede, at mange skibe på grund af spærringen ville søge at snige sig gennem Storebælt, fik Herluf Trolle ordre til at udruste et par mindre skibe til forstærket patruljering dér.<sup>255</sup>

Som ventet var der stærke indvending- er mod spærringen, ikke mindst fra Nederlandene. Den endte da også igen

forholdsvist hurtigt, idet Sundet i begyndelsen af maj 1565 blev genåbnet delvist for nederlandske skibe. Ballastere på vej østpå kunne frit sejle til ikke-svenske eller ikke-svenskdominerede havne efter at være fortoldet og kontrolleret for salt, vin, skyts, krudt mm. Ladede skibe på vej mod vest kunne sejle igennem mod sædvanlig told.<sup>256</sup>

Situationen var dog mere kompliceret end som så. Den 13. maj begyndte Henrik Mogensen at optage ”frivillige” lån af de nederlandske vestgående skibe efter kongens mundtlige befaling. I de kommende tre måneder ydede flere end 600 skippere etårige lån på godt 9.850 daler.<sup>257</sup>

Denne sommer indbragte også ”foræringer” til kongen. De kom fra et halvt hundrede nederlandske skibe, som fra 5. juni til 1. september fik tilladelse til at sejle til Riga, de fleste af dem ballastere, men også en god halv snes saltskibe. ”Foræringerne” fra skibe med denne havn som mål løb i denne periode op i knapt 1.500 daler og 53 store læster salt.<sup>258</sup>

Ifølge toldbogen blev disse ”foræringer” i hvert fald i et enkelt tilfælde aftalt direkte med kongen af en deputation på vegne af en større gruppe skippere.<sup>259</sup> Under alle omstændigheder var det et både forsinkende og fordyrende led for skipperne, som var nødt til at betale, hvis de ville fortsætte deres sejlads gennem Sundet, selv om toldbogen kan understrege, at foræringen blev givet godvilligt.<sup>260</sup> Det kunne ikke undgås, at sådanne forhandlinger forlængede liggetiden ved Helsingør.

I juni 1565 synes Henrik Mogensen at have været i tvivl om situationen i Sundet. Var det spærret eller ej? I et brev til statholder Mogens Gyldenstjerne giver han udtryk for denne tvivl og fortæller, at

han derfor har skrevet til kongens sekretær Hans Skovgaard og fået følgende svar: *”Kon. Matts. wilgie oc befalning ær, att end dog then Sundslutning ær egen opgiiffuett, will konge matt., att j ingen saltschiibe schulle lade passere egenom, ey anseendis, huem ether ther om tillschriiffuer, wden j faa konge matts. eygen schriiffittliig befalning..”*<sup>261</sup>

Samme dag skrev kongen til tolderen, at han ville tillade nogle skibe at løbe til Narva med salt og andre købmandsvarer, men han ville have *”nogen Fordel deraf.”* Henrik skulle derfor forhandle sig frem til, at de betalte den *”ottende Pending”* (12½%) som året før og påse, at skibene ikke havde krigsmateriel om bord.<sup>262</sup> Ligeledes fik nogle saltskibe, der havde søgt tolderen om at måtte sejle til Riga, kongens tilladelse til at sejle *”mod, som de have tilbuddt, at give Kongen nogle Læster Salt af hvert Skib.”*<sup>263</sup>

Situationen virker ret uoverskuelig. Endnu 1. august ventede nogle ballastskibe og saltskibe, der skulle østpå, og skipperne klagede stærkt over at blive forsinket, da de gerne ville hjem igen inden vinter; men Henrik turde ikke lade dem passere uden kongens godkendelse.<sup>264</sup>

Efter halvandet år var Henrik ved at være træt af bøvlet. Han sluttede i september 1565 et langt brev til statholderen Mogens Gyldenstjerne med at fortælle, at han var kommet i klemme i det politiske spil, idet han havde købt og betalt i alt 34 læster mel i mindre portioner af forskellige hollandske skippere. Krigskommisær Jørgen Lykke havde under et ophold i Helsingør blandet sig i denne handel ved at spørge, om Henrik havde kongens befaling til at betale melet nu. Henrik indrømmede, at han i et brev fra admiral Erik Rud havde fået at vide, at han skulle handle nu, men på kredit til foråret;



ICI OR SVNT  
DELINEATIO.



Foto side 32-33: Helsingør, Kronborg og Sundet set i fugleperspektiv ca. 1590. Gengivet efter Georg Braun og Franz Hogenberg: *Civitates orbis terrarum*, ca. 1590.

men han forsvarede sin handling med, at kongen generelt havde betroet ham at handle til gavn og bedste for sig. Kreditten ville have været dyr og fragten stor. Derfor havde han købt kontant nu, kun betalt indkøbsprisen *"oc gaff them gode ord for frachten."* Brevet sluttede med følgende hjertesuk: *"Jeg lærer nu først at kiende werden, oc thet siunes, huad mand besteller oc gjør j det alder beste, will icke være tack att fortiene; ther for beder ieg Gudtt aldmectiste huer dag, att hand will hielpe mig well fran thenne store møde, som ieg nu besueres met ubeschonett baade natt oc dag, oc schall være alle mandzs tienere oc ingen tjeneste gjøres."*<sup>265</sup>

I det hele taget var tolderens humør på nulpunktet dette efterår. Statholderen har klaget over, at han længe ikke har hørt fra ham, og Henrik Mogensen svarer: *"Orsagen ær, att thenne werden striiber seg nu saa braagett, att mand icke weed j stedtt att fare frem met hende; ieg tager oc til att kiedes wed hende,..."*<sup>266</sup>

Henrik overlevede nedturen, og det nye år fortsatte, hvor det foregående endte. En ny spærring af Sundet blev etableret, og skibene hobede sig op ved Helsingør. Den 17. april skrev han til Mogens Gyldestjerne, at der var næsten 400 skibe samlet, de fleste af dem mindre. Kongen ønskede båds mænd, men ingen af dem mente at kunne undvære nogen. Ville man have dem, måtte man selv hente dem på skibene. Tolderen havde samlet alle skippere og købmænd for at indskærpe, at de ikke måtte føre fordægtigt gods, og give dem muligheden for selv at melde sig, hvis de havde sådant med. Ingen meldte sig, og byfogeden og toldskrIVERne måtte i gang med den tidkræ-

vende opgave at ransage de mange skibe, dog uden at finde noget.<sup>267</sup>

Mod slutningen af maj fik han en ny befaling fra kongen om af holde salt- og vinskibe tilbage indtil videre. Men med englændere, der ville til Narva med klæde og stykgods, skulle han handle om at give en foræring og båds mænd og skyts, og hos dem, der skulle til Danzig skulle han søge at låne penge foruden båds mænd og skyts. De hollandske ballastskibe skulle han fortolde og sende til admiralen, der skulle forhandle med dem om båds mænd. *"Dog skal han holde dette ganske stille hos sig."*<sup>268</sup>

I det hele taget foregik der en del hemmelighedskræmmeri omkring reglerne på toldboden. Tidligere på måneden til lod kongen den engelske købmand John Foxall at løbe gennem Sundet med fire skibe. Henrik *"maa ikke tale noget om denne tilladelse."*<sup>269</sup>

Gennem lån og indkøb af især kanoer skyldte kongen denne købmand mere end 4.000 daler, som skulle afkortes i hans told,<sup>270</sup> så der var en god grund til at lade ham sejle.

Også i 1566 bogførtes en række "foræringer" til kongen for tilladelse til at sejle på Riga, Narva og Danzig.<sup>271</sup> Arten af frivillighed fremgår af indledningen til toldbogens afsnit med "foræringerne," der siger, at de er givet efter kongens befaling. Det drejer sig for Rigas og Narvas vedkommende om nogle få skibe, heraf til Narva elleve (engelske og skotske), fra Narva to (nederlandske), til Riga fire (et engelsk og tre nederlandske) og fra Riga tre (nederlandske). "Foræringerne" bestod dels i klingende mønt, dels på

udrejsen af klæde, krudt, bly og stenkul, på hjemrejsen af kabelgarn og hamp.

Et større omfang havde indtægten af skibe til Danzig med sild, salt og vin. Den udgjorde i alt 2.285 daler og 6 skilling. "Foræringens" størrelse var aftalt med skipperne af storkøbmand Markus Hess i København og pengene blev ikke betalt i Helsingør, men blev opkrævet af kongens faktor Peter Bartz i Danzig ved skibenes ankomst og indgik i hans regnskab med kongen. Der angives ikke noget samlet skibsantal, men enkelte skibe anføres med "foræringer" fra 35 til over 150 daler. Der har efter tallene at dømme sandsynligvis været tale om højst 30 skibe. Da der passerede 3.905 skibe gennem Sundet i 1566, var det altså kun ca. 1%, der gav "foræring" til kongen. "Foræringerne" var i alt ca. 50% større i 1566 end året før. Derimod blev der ikke ydet nye lån.

Markus Hess optrådte som ovenfor nævnt som indkøber af salt for kongen i Helsingør i 1564. Det følgende år optræder han ikke i tilknytning til Øresundstolden.<sup>272</sup> Det gør han igen i 1566, hvor der i toldbogen i sektionen med de vesterske nederlandske stæders told findes et særligt underafsnit for skibe til Narva, Riga, Danzig og Königsberg, "*szom epther Markus Hessis schriffuellsse at werre Kong. Mauett. Befallningh er fortolld och passered.*"<sup>273</sup> Der findes et lignende underafsnit for engelske, der er fortoldet for at sejle til Narva, Riga og Danzig.<sup>274</sup> Det drejer sig om i alt 730 nederlandske og 38 engelske skibe.

Man fornemmer i underafsnittets tekst toldernes slet skjulte irritation over at skulle modtage kongens (angivelige) befalinger gennem en københavnsk købmand, og man kan undre sig over, at Markus Hess i det hele taget er indblandet.

Alle disse mange skibe er fortoldet helt normalt i Helsingør uden at blive pålagt ekstratold. Kongen synes således ikke at have haft noget ud af arrangementet. Spørgsmålet er, om Markus Hess havde. Kunne det tænkes, at han i forståelse med kongen, som stod i gæld til ham, gennem sine forbindelser i Nederlandene og England på forhånd lavede aftaler med købmænd, der ville handle på de nævnte byer, så de mod et passende bidrag blev sat på en liste, som Hess sørgede for fik lov at passere gennem Sundet?

Hess synes ikke at være gået så langt, at han opkrævede told på kongens vegne.<sup>275</sup> Det havde han ingen bemyndigelse til. Derimod fik han i juni 1566 fuldmagt til at forhandle lån til kongen med skippere i Sundet.<sup>276</sup> I hvilket omfang det måtte være sket, kan ikke ses af de kilder, der har været til rådighed. Men det har i givet fald næppe været gratis for kongen.

Efter flådekatastrofen ved Gotland, hvor elleve danske og tre lybske orlogsskibe blev slået til vrag i en storm natten mellem 28. og 29. juli 1566, fik tolderen pålagt at finde og tilbageholde nederlandske skibe på over 100 læster, som kongen kunne beslaglægge til genopbygning af flåden. Men det var småt med store skibe i Sundet i eftersommeren. Måske kunne et stort skib, som en hollandsk købmand havde ladet bygge i Danzig, købes. Henrik Mogensen var i brevveksling med købmanden om det. Ellers foreslog han, at kongen overvejede at købe skibe i Amsterdam eller Enkhuyzen, "*thæ haffue skøne schiib, som thæ bruge paa thet westuersche faruand.*"<sup>277</sup>

Det var ellers ikke, fordi man stod på god fod med Nederlandene. De mange protester over behandlingen af nederlandske skibe i Sundet førte i efteråret

1566 til en forhandling i København, som mundede ud i kongens løfte om, at sejladsen det kommende år ville være fri for ballastskibe og skibe med salt, vin og andre købmandsvarer. Krigsartikler måtte ikke føres.<sup>278</sup> Dermed var der udsigt til, at forholdene i nogen grad ville blive normaliserede. Men det blev ikke en tilbagevenden til tiden før sundspærringerne. Skjult bag horisonten lurede lastetolden.

Spørger man om effekten af sundspærringerne i årene 1564 til 1566, kan man aflæse et fald i antallet af passerende skibe fra 1563 til 1564 på knapt 25%. Herefter en mindre stigning på 7% i 1565 og en yderligere stigning på 11% i 1566, så antallet nu kun er 7% under antallet før spærringerne. Kigger man på provenuet, falder dette ganske vist med 20% i det første år med spærring, men det følgende år ligger det 8,5% over provenuet før spærringerne, og i 1566 kun 5,5% under.<sup>279</sup>

Udsvingene er ikke markant større end ellers fra det ene år til det andet. Skal man have et samlet billede af indtægterne, skal i øvrigt indregnes de "foræringer" og lån, som fulgte med individuelle tilladelser til at sejle til f.eks. Riga og Narva. De skæppede godt i kassen, men førtes ikke i det ordinære årsregnskab, da der straks blev disponeret over dem.<sup>280</sup>

En negativ effekt af de store "foræringer," der om foråret blev opkrævet af skibe til Narva og Riga, anfører Henrik Mogensen med åbenlys kritik af "forærings"-politikken i et brev til Mogens Gyldenstjerne i august 1566. Han er blevet bedt om at skaffe hamp og kabelgarn fra skibe der kommer i Sundet fra disse byer; men der kommer kun lidt. Årsagen er dobbelt. Skibene har på udrejsen måttet betale dyrt i Sundet og der har været småt med varer på markedet, så

mange er kun halvt lastet på hjemrejsen, *"oc at tage fran them, som føye hamp haffue inde, wille thæ findes besuerett wttij oc wij ther offuer komm wttij mere roij oc rochte end her till wærett haffuer."*<sup>281</sup> Henrik Mogensen vil som altid gerne, at alt går ordentligt og fredeligt til på toldboden.

Endnu i 1570 blev der etableret en form for sundspærring, dog kun for saltskibe. Skibe hjemmehørende i Lübeck eller med salt tilhørende købmænd fra Lübeck fik lov at passere. Med de øvrige skulle Henrik Mogensen *"handle med bedste Lempe, saa at de løbe til Købstæder her i Riget og dér afhænde deres Salt til Rimelig Pris, hvorom han skal blive enig med dem,..."*<sup>282</sup> Det lykkedes åbenbart ikke at handle med alle saltskibene. I slutningen af juni lå der endnu nogle tilbage, og tolderen fik besked på at tage fire dalere for hver læst salt af de skibe, der ønskede at løbe igennem, eller fire daler i foræring, hvis skibene hørte hjemme i stæder, der tidligere var blevet fritaget for lastetold. Ville de ikke betale, kunne de få lov at sejle tilbage uden at betale told.<sup>283</sup> En lille uges tid senere fik 14 navngivne skippere fra Østfrisland og Emden på greven af Østfrislands bøn lov til at passere mod at betale to dalere pr. læst. Tolderen skulle dog passe på, *"at de, der love at give 4 Dlr. af Læsten, ikke faa noget at vide herom."*<sup>284</sup> Desværre findes toldbogen for 1570 ikke, så det kan ikke konstateres, hvor stor en ekstraindtægt der kom ud af det.

## Toldens mønt

Da krigen mod Sverige gik i gang i 1563, greb Frederik 2. til det prøvede middel at slå underlødige mønt, firkantede klippinge hvis værdi ikke svarede til den påtrykte værdi. Det fremgår ikke af kilderne, at det

skulle have påvirket toldopkrævningen i særlig grad, derimod i høj grad det almindelige samfundsliv, hvor der blev skabt en voldsom inflation. Trods gentagne trusler om livsstraf og galger rejst på torvene til stadig påmindelse om situationens alvor nægtede mange at modtage mønterne til pålydende værdi. Ofte forlangtes dobbelt pris eller mere i klippinge for varer og ydelser, eller man nægtede helt at modtage mønterne.<sup>285</sup> Kun et enkelt år optræder der klippinge i toldbøgerne. I 1564 blev en ganske lille del af blusse- og tøndepengene modtaget i mark klippinge.<sup>286</sup> På udgiftssiden anvendtes de primært til betaling af færgemænd og håndværkere.<sup>287</sup>

Større indvirkning på øresundstoldernes arbejde må den møntreduktion, der blev iværksat i 1572, et par år efter krigens afslutning, have fået. I løbet af krigen var kursen på en daler steget fra tre til fire mark. Nu forsøgte kongen at lægge sig på linje med den lybske mark med to mark á 16 skilling for en daler. Det var en ret forvirrende affære, idet det opnåedes ved, at man "omsatte" gældende mønt, således at en mark skulle regnes for otte skilling eller en halv mark dansk, en otteskilling for fire skilling dansk og så fremdeles.<sup>288</sup> Man regnede fremover med "*Mønten, som nu går*" (1 skilling dansk = 1 skilling lybsk) og "*Mønten som før gik*" (1 skilling dansk = ½ skilling lybsk).<sup>289</sup> Det siger næsten sig selv, at det ikke kunne fungere, selv ikke under trussel om en bøde på 500 daler, hvis ikke man fulgte forordningen, der også forbød udførsel af rigets mønt. Det har helt afgjort været en lettelse for alle, da Danmark i 1582 vendte tilbage til "*mønten, som før gik*".<sup>290</sup>

Øresundstolderne havde undervejs deres problemer med forholdet mellem

såkaldte gamle og nye dalere, som nævnes i 1567, hvor tolderne sammen med et brev om indførelsen af lastpenge også fik brev "*om de ny dalere, som betales i told*".<sup>291</sup> De nye dalere optræder da også i toldbogen fra dette år. I summen af årets told anføres således 12.557½ gamle dalere og 2.301 nye dalere.<sup>292</sup> Disse var næsten alle betalt af nederlandske skippere i told for skib og gods og som 30-penge af rhinskvin.

Den særskilt førte bog for den nye lastetold har ikke den samme klare opdeling i nye og gamle dalere. Alligevel blev disse nye dalere, som det var at vente, også brugt til at betale lastpenge med, skjult i samlebetegnelsen "*daler aff alle haande slaugs*".<sup>293</sup> Det ses af, at denne betegnelse i den samlede opgørelse af udgifter betalt af lastetolden udfoldes som "*adschillige slaugs daler gamle og nøy...*"<sup>294</sup> Da de er anført i én sum, har man regnet med en enhedsværdi af gamle og nye dalere.

Også i toldbøgerne og kvitteringerne for 1568 og 1569 vil man kunne finde en blanding af nye og gamle dalere med en tendens i retning af en overvægt af nye.<sup>295</sup> I takstregulativet for lastpengene i 1569 siges således direkte, at lastetolden af en række varer opkræves med "*een daler nøy eller gamil*" pr. måleenhed.<sup>296</sup> Det blev ændret, da kongen i 1571 udsendte et nyt takstregulativ. Nu hedder det "*een gamell daler*" pr. enhed.<sup>297</sup>

Forskellen på værdien af en gammel og en ny daler synes altså i mellemtiden være gået op for kongen, måske på den hårde måde ved, at hans udsendinge er mødt op med en blanding af nye og gamle dalere på Kieleromslaget for at betale afdrag på kongens udenlandske gæld; men de nye dalere er blevet afvist.<sup>298</sup>

Det overraskende er, at der er gået så

lang tid, før denne forskel er blevet fastslået. Den fremgår nemlig allerede i 1566, hvor de nye dalere første gang dukker op i toldbøgerne. Det sker et enkelt sted i en afregning af humle indkøbt af kongens faktor i Danzig, Peter Bartz. Kontoen er opgjort i polsk valuta og omregnes og betales i gamle og nye dalere, sat til henholdsvis 33 og 31 groschen.<sup>299</sup>

De nye dalere er her karakteriseret som "*hornsche daler*." Det samme er tilfældet året efter med 1.000 dalere af de toldpenge, der 1. september blev overdraget kongen på Frederiksborg.<sup>300</sup>

Med denne betegnelse kan næsten kun være tænkt på St. Martinusdaleren slået i Weert ved floden Meuse i grevskabet Horn på et af de mange møntværksteder, som med en hollandsk møntforskers udtryk skød op som paddehatte på den tid, og hvor man ikke tog det så nøje med møntfoden.<sup>301</sup> Det var dog ikke et totalt frit marked. Greven af Horn Philips van Montmorency fik tildelt sit møntprivilegium af kejseren den 12. december 1562 med forpligtelse til at iagttage den Augsburgske Møntforordning af 1559, som satte bestemte krav til mønternes lodighed. En kontrol af grevens mønter i forbindelse med rigsdagen i Augsburg i juni 1566 viste dog, at han langt fra levede op til forordningen. Sølvindeholdet i de hornsche dalere var kun godt 90% af, hvad det skulle være.<sup>302</sup> Privilegiet blev derfor suspenderet og kom således kun til at vare 3½ år,<sup>303</sup> men altså længe nok til, at de underlødige dalere gennem nederlandske skippere fandt vej til Øresund og blev brugt til betaling af tolden.

Sammenholdt med, at hovedparten af de nye dalere indkom fra nederlandske skippere, kan det konstateres, at de "*nye dalere*" var underlødige nederlandske

dalere.<sup>304</sup> Og det har sikkert ikke bare været greven af Horns dalere, men også dalere fra andre møntsteder af samme art.

Når forskellen i sølvindhold var fastslået, var det udelukket at regne disse dalere til fuld værdi. Man kunne så vælge en af to muligheder. Den ene kun at modtage gamle dalere. Den anden at forlange en opgæld (et vist antal skilling pr. daler) sammen med de nye dalere.

I marts måned 1571 valgte kongen den første mulighed og sendte et missive til Henrik Mogensen (og de to toldere i Storbælt) om "*at oppebære told og lastepenge i Sundet i idel gamle dalere og aldeles ikke modtage nye dalere*."<sup>305</sup>

Et halvt år senere valgte kongen den anden mulighed. Tolderen fik besked på at tage opgæld svarende til forskellen på den nye og den gamle daler, når han fik told- og lastepenge i nye dalere.<sup>306</sup> Men en uge senere kom der en kontramelding. Kongen havde skiftet holdning. Tolderen måtte modtage nye dalere i lastepenge uden opgæld og opkræve alt andet efter gammel ordning.<sup>307</sup>

Ved udgangen af året 1572 meddelte kongen med henvisning til problemer med at betale gæld på Kieleromslaget med nye dalere, at tolderen som tidligere meddelt skulle tage gamle dalere i lastepenge(!). Kun i undtagelsestilfælde måtte der betales med nye dalere + opgæld og da efter møntordningen i Det romerske Rige, som var at finde i en bog, kongen sendte til tolderen.<sup>308</sup> Kongen afviste dermed tolderens argumenter i et brev om, at det var vanskeligt at føre opgæld til regnskab, og at kongen, hvis han forlangte at få gamle dalere ind, også måtte betale varer købt i Sundet med samme mønt i stedet for de nye, mindre værdifulde dalere. I øvrigt godkendte kongen en

række takstforslag, og det blev bestemt, at fyr- og tøndepenge skulle opkræves i dansk mønt, for at rigets mønt ikke skulle komme i foragt.<sup>309</sup>

En måneds tid senere kom der i slutningen af januar 1573 (efter endnu et Kie-leromslag?) en ny stramning i forhold til modtagelse af de nye dalere. Det blev over for øresundstolderen (og hans tolderkolleger i Nyborg, Assens, Middelfart, Kolding og Ribe) understreget, at han ikke måtte tage de nye nederlandske dalere, medmindre han var parat til personligt at omveksle dem til gamle dalere og betale differencen af egen lomme. Kongen medsendte en kopi af sit åbne brev om gamle dalere, som i påkommende tilfælde kunne oplæses for skipperne.<sup>310</sup>

Endnu et par måneder senere var der nye tvivlsspørgsmål. Det har åbenbart været vanskeligt for skipperne at have tilstrækkeligt med gamle dalere at betale med, så nogle har ønsket at betale med guldmønter i stedet for. Det godkendte kongen, og der anførtes en kursliste for forskellige guldmønter. Desuden måtte tolderene ikke lade skipperne betale told eller lastepenge i danske skillemønter. Det var enten guld eller gamle dalere, mens tøn- og fyrpenge måtte betales i dansk skillemønt.<sup>311</sup>

Desværre er det ikke muligt at følge det ovenfor beskrevne forløb i toldbøgerne, da disse mangler for årene 1570-73. Dog kan det af en kvittering fra januar 1574 ses, at der, trods påbuddet om, at tolderene personligt skulle omveksle modtagne nye dalere til gamle og bære tabet, af toldindtægten for 1573 er indleveret 150 nye dalere til kongen regnet til 30 skilling danske og derfor med 2 skilling i opgæld.<sup>312</sup> Den kurs var dog tilsyneladende efter kongens opfattelse sat alt for

højt. I begyndelsen af marts 1574 udgik der et åbent brev om, at de nye nederlandske dalere ikke måtte modtages til en højere kurs end halvanden mark (24 skilling).<sup>313</sup> Nye dalere optræder herefter ikke i toldbøgerne.

Netop i 1574 sluttede kongen en kontrakt på 500 nye dalere med bygmester Hans van Paschen for arbejde på Krogen, og gav Henrik Mogensen besked på at udbetale dem i mønt eller gamle dalere med fradrag af forskellen i værdi mellem gamle og ny dalere, da han ikke oppebar nye dalere i told.<sup>314</sup> Under et besøg på Frederiksborg fik tolderene i stedet den aftale med kongen, at der skulle indbetales 500 gamle dalere til rentemesteren i bytte for 500 nye dalere, som tolderene så kunne udbetale til bygmesteren. På den måde slap tolderene for at omregne fra nye til gamle dalere, og rentekammeret fik fortjenesten ved ombytningen, og alle var glade.<sup>315</sup>

Før man i 1582 vendte tilbage til "*daleren, som før gik*," fik tolderne i vinteren 1581 forbud mod at modtage rosenoblen, der ellers var Øresundstoldens grundmønt. De måtte kun tage dobbelte rosenobler, engelotter og dukater og skulle ellers tage fire dalere i stedet for hver rosenobel. Desuden rhinske gylden for sild og salt.<sup>316</sup> Som årsag blev angivet, at rosenobler nu mange steder "*afslaa*" og ikke er gangbare til den gamle værdi. Forbuddet blev overholdt. Toldregnskabet for 1581 udviser en indtægt på kun syv rosenobler.<sup>317</sup> Disse var opkrævet af de få skibe, der kom så tidligt gennem Sundet, at forbuddet ikke var trådt i kraft. Kursen på fire dalere for en rosenobel var en lille overkurs på en ort ( $\frac{1}{4}$  daler), som det kan ses, da tolderne et år senere fik besked om, at de skulle beregne roseno-

blen til 3¾ daler, når de modtog den som betaling.<sup>318</sup> Igen i slutningen af 1583 gav kongen tolderne ordre til, at de den kommende sommer skulle tage *"gode gangbare rigsdalere i told, men ingen anden mønt,"* da han skulle bruge dalerne til et bestemt formål.<sup>319</sup> Inden nytår nåede han dog at ændre ordren, så der også fremover af hensyn til lande, der ikke havde dalere som gangbar mønt, skulle tages både dalere og guldmønter i told.<sup>320</sup> 1584 virker da også som et helt normalt år, hvad indtægt i rosenoblere og dalere angår.

Spørger man om årsagen til kongens interesse i kun at modtage dalere i told i de to år 1581 og 1583, kan der gættes på i hvert fald to årsager, som kan have et vist sammenfald. Den første, at kongen manglede sølv til selv at kunne udmønte dalere. Den anden, at kongen havde brug for dalere til at afbetale gæld på Kieleromslag. Det kunne gøres med de indkomne dalere uden ommøntning, men også med nyslåede danske dalere, hvis lødigheden var i orden.

## *Lastetold*

Med indførelsen af fyrrpengene i 1562 var der indført en form for lastetold, idet de blev betalt efter en graduert skala på fra to til tolv hvid pr. enhed af den fragtede last. En midlertidig lastetold på en mark dansk havde forsøgsvis været opkrævet i 1470'erne, undtagen af danske, norske og svenske skibe eller skibe fra hansestæderne.

I en kort periode under mor Sigbrit blev der fra ca. 1519 til 1523 opkrævet en lastetold på en rhinsk gylden pr. ti læster varer.<sup>321</sup> Men først i 1567 kom den permanente lastetold. Den var sammen med en række skatter et element i den

økonomiplan, som skulle skaffe kongen de nødvendige midler til krigen mod Sverige; men det gik med den som med så mange andre afgifter. Lastetolden bestod, da krigen var ovre.

Som det er vist ovenfor, var der de foregående år i Sundet i sammenhæng med sundspærringerne iværksat en række tiltag for at styrke kongens slunkne kasse. De havde vist, at varetransporten kunne bære større økonomiske afgifter, end de allerede pålagte (skibstold, vintold, toldsalt, tøndepenge, kobbertold, fyrrpenge og skriverpenge) uden at ophøre. Det var få skibe, der vendte om. De fleste betalte de ekstra afgifter og sejlede igennem.

Med en vis ret kan man sige, at det var disse ekstra afgifter, der nu blev samlet i én enkelt afgift: En lastetold fastsat efter skibets fragtede varemængde (en daler pr. læst) eller efter drægtighed for ballastere (en halv daler pr. læst). Undtaget var skibe fra forbundsfællen Lübeck, skibe fra Danzig og skibe, der lossede deres lading i riget.<sup>322</sup>

Forordningen om opkrævning af denne nye told, som Henrik Mogensen modtog i slutningen af februar 1567,<sup>323</sup> kom helt bag på ham. Han havde åbenbart ikke været inddraget i overvejelserne forud. Havde han som omtalt ovenfor følt sig trådt for nær og havde beklaget sig til kongens statholder Mogens Gyldenstjerne i september 1565, da adelige embedsmænd blandede sig i hans melhandel på kongens vegne, var det for intet at regne mod de følelser, denne forordning kaldte frem i ham. Den gjorde ham så ophidset, at han gik direkte til kongen. Ingen kan vide, hvad der er sagt i mødet mellem de to, eller hvad der har stået i det brev tolderens efterfølgende sendte til kongen; men

af et svarbrev fra kongen i begyndelsen af marts 1567, kan man se, at tolderen i sin ophidselse må have frabedt sig at skulle tage ansvaret for at forklare og forsvare den nye told for skippere og købmænd. Det var rigsrådet, der havde besluttet den, så måtte kongen sende nogle rådsmedlemmer til toldboden for at klare den sag. Desuden må tolderen have påpeget det urimelige i lastetold for tomme skibe, og sikkert også det lige så urimelige i at opkræve en told på varer efter mængde og mål uanset værdi.

Kongen svarede, at han fandt det *"unødvendigt at sende Raader til ham ... for at tilkendegive de fremmede Skippere Kongens Mening,"* tolderen havde jo kongens brev at vise dem. Derimod fulgte kongen halvvejs tolderens argument om lastetolden af ballastere og nedsatte den til en kvart daler (en ort) pr. læst. Princippet om en ens lastetold af lastede skibe fastholdt han, dog med en overraskende åbning i retning af, at tolderen kunne træffe afgørelse om toldens størrelse. *"Kongen finder det unødvendigt at fastsætte nogen takst for hvad der skal tages af Beg, Tjære, Aske, Vognskud og andre Varer, men befaler ham at tage efter Skibenes Størrelse og Drægtighed, uanset hvilke Varer de have inde."*<sup>324</sup>

Den 8. marts blev opkrævningen af lastetolden sat i værk. Toldbogen for 1567 viser, at tolderen udnyttede den frihed, kongens brev havde åbnet for, så at tolden blev opkrævet efter en let gradueret skala. For næsten alle varer betales en halv eller en hel daler pr. måleenhed. Undtaget var farvet engelsk klæde med to daler pr. pakke og kobber med tre daler pr. læst. Den problemfyldte sejlads på Narva måtte give dobbelt op på almindelige varer og fire daler for en læst salt. Skibene til Narva var også de eneste, som

blev belagt med ballasttold, tre daler pr. læst.<sup>325</sup>

Henrik Mogensen fik altså trods alt lov til at håndtere den nye told, som han ønskede, og et par måneder senere kom der en ny skrivelse med ændrede regler. Reglerne findes ikke i arkiverne, men der er god grund til at antage, at de svarer til den af tolderen indførte praksis. Således er i hvert fald det takstregister opbygget, som kongen fremsendte fire år senere i marts 1571.<sup>326</sup> Det betød også, at ballastskibe nu officielt var friholdt for lastetolden, sejladsen på Narva dog stadig undtaget.

Allerede et års tid efter lastetoldens ikrafttræden var klagerne fra nederlandske skippere blevet så højlydt og presset fra den nederlandske statholder så stærkt, at lastetolden for nederlandske skibe blev ophævet gennem et kongeligt brev til tolderen den 17. juni 1568. Dog med den tilføjelse, *"at dersom du af teg sielf forser det en 8 dage og tagger lastpendinge...skal du ingen utak eller unaade dermed fortienne."*<sup>327</sup> Det klarede tolderen snildt. Toldbogen viser, at de nederlandske skippere blev ved med at betale lastetold til 8. juli.<sup>328</sup>

I det hele taget var opkrævningen af lastetold et system i konstant bevægelse. Toldbogen for 1582 giver en oversigt over en række ændringer.<sup>329</sup> I 1571 var ikke bare Danzig og Lübeck, men nu også Stettin fritaget for lastetold af egne certificerede varer, mens fritagelsen af de nederlandske skibe ophørte. I 1578 mistede Lübeck sin fritagelse for at *"tilhielpen thennd merckelige Bøgning och Bekostning her gorris paa Kronneborig."* I 1581 blev skibe til den svenske havn Nyløse (nuværende Göteborg) pålagt lastetold.<sup>330</sup>

I 1582 forsvandt fritagelsen for lastetold af ballastere generelt. De skulle frem-

over betale den ene ort pr. læst, der var indeholdt i den oprindelige forordning femten år tidligere. Undtaget var dog stadig Danzig og Stettin. Også Hamborg var nu fritaget. Desuden engelske skibe samt skibe fra Emden og Harlingen med tag- og mursten og andre skibe med byggematerialer.<sup>331</sup> Igen kobledes lastetolden altså med byggeriet på Kronborg, nu som fritagelsesgrund.

I januar 1583 mistede skibene fra Danzig deres fritagelse for lastetold. Begrundelsen var, at de ikke undte kongens undersætter en tilsvarende frihed.<sup>332</sup> Et par måneder senere var det de lybske skibes lastetold, der stod for tur. De havde mistet fritagelsen i 1578. Nu blev de sat i dobbelt lastetold, fordi byen på en rigsdag i Augsburg angiveligt havde søgt at skade danske interesser.<sup>333</sup> I forsommerens løb må kongen være blevet formildet. Den dobbelte lastetold blev igen afskaffet.<sup>334</sup> På det tidspunkt var Henrik Mogensen afgået ved døden. Han oplevede ikke ophævelsen af den dobbelte lastetold. Ej heller det næste eksempel på, at søfarende ofte blev taget som gidsel i det politiske spil. Det drejede sig om en strid mellem Frederik 2.'s svigerfar hertugen af Mechlenborg og byen Rostock, som havde vist ham foragt. Hertugen fik sin svigersøn til at gribe ind, og så blev alle skibe fra Rostock fra august 1583 til maj 1584 "arresteret," når de ville passere Sundet.<sup>335</sup>

Der var en god grund til, at listen med toldtakster ikke var offentligt tilgængelig på toldboden. Der var for mange løbende korrektioner. Det må undertiden have været ganske besværligt at være tolder.

Det skal sluttelig nævnes, at lastetolden for ballastskibe blev afskaffet af den unge Christian 4. i 1588. Som begrun-

delse anførtes, hvad Henrik Mogensen allerede kan have givet udtryk for ved dens indførelse, at den "*ikke gaar af nogen nyttig vare,*" og at den desuden påhvilede de mindre formuende skippere og ikke købmændene, da den ikke kunne lægges på vareprisen.<sup>336</sup>

Skal man vurdere forløbet, kunne det umiddelbart se ud, som om Henrik Mogensen handlede på egen hånd, da han udnyttede den lille åbning, Frederik 2. gav ham i marts 1567 til at udarbejde sine egne takster for lastetolden. Der kan dog næppe være tvivl om, at taksterne mundtligt var handlet af med kongen og/eller den nye hofmester Peder Oxe. Rets-sagen mod hans fætter og forgænger på toldboden Peder Hansen 19 år tidligere stod stadig som et skræmmende eksempel på, hvilken skæbne der kunne overgå en tolder, der ikke havde dækket sin ryg. Og intet kunne skjules. Toldregnskabet skulle årligt revideres og godkendes i Rentekammeret.

Kongen på sin side har ikke uden videre kunnet gå imod en beslutning af rigsrådet ved på egen hånd at ændre de besluttede takster, men har godt stiltiende kunnet se til, at tolderen opkrævede tolden på en måde, der ikke gav alt for megen turbulens blandt søfartsnationerne. Derefter har han efter nogle år kunnet bekræfte en velfungerende praksis uden at få for meget besvær med sit rigsråd, sådan som det skete med takstregulativet i 1571.

Kom indførelsen af lastetolden bag på tolderen, gjorde den det naturligvis også på skippere og købmænd, som i hvert fald i den første tid efter dens indførelse ikke kunne have nogen anelse om den ekstra told, de blev afkrævet, når de viste sig på toldboden.

Og det var ikke småpenge, det drejede

sig om. I lastetoldens første år indbragte den ca. 92.000 daler,<sup>337</sup> mens den hidtil kendte told indbragte knapt 51.000 daler.<sup>338</sup> Med andre ord voksede den samlede told trods den ikke-opkrævede ballasttold dette år med ca. 180%.

Et klart tegn på, at den nye told kom bag på skipperne, ses af, at tolderens det første år var nødt til at modtage knapt 5.000 daler af lastetolden i markstykker. Skipperne havde måske daler nok til den kendte told, men ikke til lastetolden oveni.

Det var næsten at føje spot til skade, at Henrik Mogensen samtidig med, at han skulle forsvare den nye lastetold, måtte fortælle de skippere, som i 1565 havde ydet kongen etårige lån (jf. ovenfor) og ikke havde fået deres penge i 1566, at de heller ikke ville få deres lån tilbagebetalt i 1567.<sup>339</sup> Blev der megen snak om det, skrev kongen til ham, måtte han *"det med bedste lempe forelægge"*.<sup>340</sup> Gad vide, om lånene nogensinde blev tilbagebetalt? Toldbøgerne viser det ikke.

Og gad i øvrigt også vide, hvordan man holdt styr på undertiden op mod flere hundrede utilfredse skippere på én gang. Et sprinkelværk (gitter) med en enkelt dør i på tværs af det store toldkammer var næppe nok til at opretholde en stilfærdig køkultur blandt de ventende.

## Brødepenge

Den 26. juni 1581 måtte den franske skipper Mickell Zieliis bøde, *"for hand løff slottid forbye med hans topsegel och icke wille strygge topsegellne for Kronneborg"*. Det kostede ham dyrt: 32 ungarske gylden og to daler.<sup>341</sup> Denne episode er anført i et særskilt afsnit i toldbogen med overskriften *"Sage Fall"*. De to daler er anta-

gelig prisen for et kanonskud, som den beskudte selv måtte erlægge. Det følgende år er der et afsnit med *"Brødependinge"*. Ikke færre end 25 skibe måtte have en påmindelse om at stryge topsejlene for Kronborg med skud enten fra slottet eller fra den galej, som lå vagt på rheden, tre af dem to skud. Skuddene kostede to daler pr. skud.<sup>342</sup> Derimod ses de ikke at have betalt en bøde oveni som franskmændet året før. Det store antal skibe kunne antyde, at skikken med at stryge topsejl for Kronborg på samme måde, som man gjorde i respekt for orlogsskibe, man mødte på havet, var ny, indført i forbindelse med Krogens ombygning til pragtslottet Kronborg. Det var den ikke. Så tidligt som i 1563 fik kongens undersætter ordre til i lighed med fremmede at stryge sejl, kaste anker og visse søbrev og certifikat for ikke at forlede fremmede til at forsøge at sejle igennem, som hørte de hjemme i riget. Da var skikken altså længst indført for skibe, der ikke hørte hjemme i riget.<sup>343</sup>

Det var åbenbart kun registreringen af overtræderne i toldbøgerne, der var ny. I 1583 var antallet af skibe, der "glemte" at stryge topsejl faldet til kun ni<sup>344</sup> og det følgende år til seks. Kun et enkelt skib måtte da have to skud fra slottet. De to skud måske, fordi kongen selv var til stede, og den manglende strygning af topsejlene derfor blev opfattet som dobbelt respektløs.<sup>345</sup>

## Livet på toldboden i Henrik Mogensens tid

Da Henrik Mogensen i 1564 overtog stillingen som tolder efter sin afdøde bror, overtog han også de tre toldskrivere David Hansen, Christian Lange og Fre-

derik Leyel. Christian Lange forsvandt allerede samme år ud af billedet igen. Frederik Leyel var søn af tolder Sander Leyel, David Hansen dennes nevø. De to fætre hørte som Henrik Mogensen således hjemme i Helsingørs byaristokrati og kom da også til at gøre karriere i bystyret såvel som på toldboden. De blev i deres stillinger som toldskrivere indtil Henrik Mogensens død i 1583, hvorefter de begge blev forfremmet til toldere. Inden da var skriverstaben i 1580 igen udvidet til tre, idet afdøde tolder Jens Mogensens søn Morten blev udnævnt til toldskriver. Det blev begyndelsen på en 46 år lang karriere på toldboden, heraf de sidste 27 år som tolder.<sup>346</sup>

Man kan således konstatere, at stillingerne på toldboden på denne tid var koncentreret inden for to familier. Det var næppe usædvanligt, at man tog vare på sin familie på den måde. Det ses også på anden vis i toldbodens ansættelsespolitik. Henrik Mogensen brugte ved flere lejligheder sine sønner i toldbodens tjeneste. Således var Mogens Henriksen i april 1567 i København med 2.000 daler, og i juli samme år var det Willum Henriksens tur til at overbringe 6.150 daler.<sup>347</sup>

Igen i 1569, 1574 og 1575 var Willum budbringer. I 1569 bragte han 200 nye daler til kongen i Helsingborg, i 1574 2.000 daler til kongen i København og i 1575 regnskabspapirer til rentemester Christoffer Valckendorff.<sup>348</sup> I 1576 ses han ansat med en årsløn på 50 daler for at tage sig af udenlandske indkøb til kongens behov og i øvrigt forefaldende arbejde.<sup>349</sup>

Året efter er det Otte Schullt, der er på lønningslisten med 50 daler om året. Som ovenfor nævnt var han muligvis Henrik Mortensens stedsøn eller i hvert fald

en slægtning til dennes anden hustru. Ansættelsen fortsatte til 1582, hvor han sidste gang omtales i regnskabet. Ottes opgave var primært at tage sig af lønregnskabet for krigsfolk og daglønnede arbejdere ved byggeriet på Kronborg samt føre regnskab over varer, der indkom til kongen gennem toldboden. Desuden at skrive breve på tysk med kongens mange bestillinger til udlandet.<sup>350</sup>

Regnskaberne viser, at der ud over det administrative personale også var løst ansat personale til at tage vare på forskellige praktiske ting på toldboden. De følgende oplysninger er fra regnskabet for 1576, men kan findes tilsvarende i alle regnskaber.<sup>351</sup>

Det gjaldt en bødker, som havde ”*packitt och thilslagitt Tholdt Saltt [och] at skulle werre althid thilstede naar thilsagdes.*” Desuden havde han leveret 200 tøndebånd og fem fjerdinge, som tolderen brugte til at pakke mønter i til kongen på Frederiksborg.

Der var gjort brug af dragere til at føre indkøbte eller konfiskerede varer i land fra skibene til oplagring på toldboden og viderebringelse til kongen eller andre modtagere herfra. Bysvenden, der holdt opsyn med dragerne, havde også fået lidt for sin ulejlighed.

En fast post på regnskabet var fortæring og vognleje, når man fra toldboden havde ærinde hos kongen eller myndighederne i København. Til forskel fra de øvrige var Henrik Mogensen selvkørende og fik godtgørelse for brug af egen vogn og egne heste.<sup>352</sup> Endnu et tegn på hans økonomiske velstand.

Det må have været en selvfølge, at pengetransporterne var bevogtede undervejs, selv om det ikke er anført. Sandsynligvis har soldater fra Krogen/Kronborg i

almindelighed taget sig af denne opgave. Udgiften til vagtmandskab fremgår ikke af toldbøgerne undtagen i et enkelt tilfælde, hvor det udtrykkeligt står, at der var krigsfolk (fra København) med på transporten.<sup>353</sup>

Det var toldskriverne, der stod for den daglige toldekspedition. Tolderen havde kun pligt til at være på toldboden hver anden dag.<sup>354</sup> Og da toldsedlerne skulle forsynes med hans underskrift og segl sammen med den skriver, der havde fortoldet skibet,<sup>355</sup> har alene det været nok til at skabe irriterende ventetid for skipperne. Yderligere ventetid kunne let opstå, når store konvojer ankom, og ikke mindst hvis skipperne blev sendt til København for at forhandle vilkårene for deres gennemsejling med statholderen eller Markus Hess eller selv sendte en deputation til kongen på Frederiksborg i samme ærinde. Rheden kunne blive så overfyldt af skibe, at nyankomne fik besked på at ankre op ved Lappen nord for Kronborg.<sup>356</sup>

Toldkisten stod som allerede nævnt i perioder på Krogen/Kronborg. Når det var tilfældet, sluttede de dage, toldereren havde været på arbejde på toldboden, ifølge instruks med, at han og skriverne begav sig til slottet med to dages indtægt for at deponere den i toldkisten, som var forsynet med tre låse med hver sin nøgle, så toldereren og de to skrivere alle skulle være til stede for at åbne den.<sup>357</sup> Der har helt givet været en del bytten nøgler for at få den instruks til at fungere i praksis, og sikkert også lån af hinandens signetter til stempling af toldbrevene. Og gad vide, om ikke også toldereren undertiden forud havde underskrevet blanketter til toldbreve, som skriverne derefter udfyldte og kontraserede.

I oktober 1575 var Henrik Mogensen så tæt på en fyring, som man næsten kan komme det. Anledningen var mangel på salt. Tolderen havde fået ordre til at opholde saltskibe i Sundet og afkøbe skipperne deres salt til 36 eller 38 daler pr. læst. Han havde svaret, at skipperne ikke ville sælge til så lav en pris, og at han lagde sig *"et ondt ord til hos fremmede Folk ved denne Sag."* Han havde dog opnået, at hver skipper ville afstå 10 læster á 40 daler. Det var for lidt og for dyrt, mente kongen, der ville have 600 læster i alt med 200 læster til sig selv og 400 læster til købstæderne ved Sundet til en pris på 38 daler, som efter hans skøn var mere end det dobbelte af indkøbsprisen i Spanien. Tolderen skulle derfor meddele skipperne, at kongen ikke ville lade dem sejle igennem, før de havde leveret de 600 læster til denne pris. Og så kommer fyringstruslen: *"Kongen ser hellere, at Hendrich Mogenssen faar nogen Uvilje hos Folk derfor, end at mange af hans Undersaatter skulle lide Mangel, da disses Nød og Trang bør ligge ham som en kristelig Konge mere paa Hjærte end den gode Omtale, Hendrich Mogenssen kunde faa, og det saa meget mere som, hvis denne ikke var, var der andre til at udføre Kongens Ordre."*<sup>358</sup>

Det er ovenfor omtalt, at der hele tiden skete ændringer i reglerne for toldopkrævningen af enkelte nationers og byers skibe alt efter udviklingen i den politiske situation. Men det blev ikke ved disse trods alt generelle ændringer. En gennemgang af Kancelliets Brevbøger viser, at der gang efter gang blev givet individuelle dispensationer for tolden. Det følgende er blot enkelte eksempler af mange. Spørger man efter en rød tråd i de givne dispensationer, fulgte de som regel det enkle princip, som kongen beskrev i

sit ovenfor nævnte brev til tolderen om saltskibe til Narva, at kongen skulle have ”nogen Fordel deraf.”

Det kunne være dronningen af England, som i 1568 fik toldfrihed for gods indkøbt til hende.<sup>359</sup> Det kunne være herrer og fyrster i Tyskland, som ikke indbyrdes tog told af hinanden, der fik toldfrihed af eget certificeret gods uden begrænsning.<sup>360</sup> Eller borgmestre og råd i Lübeck, som fik toldfrihed af 100 foder vin årligt i 10 år.<sup>361</sup> Også enkelte skibe kunne opnå dispensation. Således fik ”Hertugen af Preussens Tjener” i 1571 lov til at passere toldfrit med 30 foder rhinskvin.<sup>362</sup> Og i 1579 fik hamborgkøbmanden Jochum Thim og hans svogre tilladelse til at lade to store saltskibe sejle gennem Sundet uden at betale lastetold som gengæld for en tjeneste, han tidligere havde ydet kongen.<sup>363</sup>

Det var ikke altid, tolden faldt i klin-gende mønt. Kongen havde gennem en årrække et større økonomisk mellem-værende med købmand John Foxall fra London, som både leverede ham varer og lånte ham penge.<sup>364</sup> Der var indgået en aftale om, at Foxalls tilgodehavende skulle afkortes i hans told år efter år;<sup>365</sup> men det slog ikke til, så indimellem måtte tolderen foretage udbetalinger til nedbringelse af gælden.<sup>366</sup> Gennem sin faste agent i Helsingør, Thomas Tenneker,<sup>367</sup> ydede Foxall også bistand til andre englændere, som fra tid til anden fik deres told- og lastepenge afkortet i hans tilgodehavende hos kongen.<sup>368</sup> Der har været brug for en del mellemregninger på toldboden for at holde styr på regnskabet mellem konge og købmand. Indimellem var tolderen blandet ind i retssager. Sommeren 1578 bød således på to sådanne sager, hvor tolderen skulle gribe ind.<sup>369</sup>

I det ene tilfælde drejede det sig om en skipper fra Stettin, der havde tilegnet sig noget norsk gods, hvis afskiber var død, og nu ikke ville gøre regnskab med enken. Henrik Mogensen fik besked på at arrestere skipperen næste gang, han kom i Sundet, så han kunne komme for retten.

Det andet tilfælde handlede om en nu afdød borger i Lübeck, der uretmæssigt havde tilhandlet sig noget gods tilhørende borgmester Markus Hess i København, som uden held havde krævet hans enke for godset. Tolderen fik besked på at arrestere noget gods tilhørende enken på et skib, der ventedes til Sundet, så Markus Hess kunne få sin erstatning.

Samme år var der optræk til, at Henrik Mogensen skulle arrestere engelske skibe som gengæld for, at engelske fribyttere havde opbragt henvend en halv snes danske skibe.

Da dronningen af England havde skrevet, at hun havde straffet en fribytter, der havde taget et skib fra Helsingør, og lovede at betale ejerne for skibet, accepterede kongen at undlade at arrestere engelske skibe for at skaffe sine undersætter ret; men ”*Hendrick Mogenssen skal foreholde de skippere, der komme i Sundet, den Skade, Kongens Undersaatte lide af de Engelske, og erklære, at hvis Kongens Undersaatte ikke faa Oprejsning for disse Røvier, maa Kongen tænke paa lignende Midler, som Dronningen bruger, naar hendes Undersaatte ikke kunne faa Ret i Udlandet.*”<sup>370</sup>

Den her omtalte praksis med at tage ”uskyldige” skibe som gidsel i erstatningssager, kommer flere gange til udtryk, bl.a. i 1568, hvor Henrik Mogensen får pålagt at arrestere skibe fra Riga, fordi en borger i Malmø ikke har kunnet få et tilgodehavende derfra.<sup>371</sup> Arresten blev først hævet i foråret 1569, efter at

gesandter fra Riga havde været til forhandling med kongen.<sup>372</sup> I 1579 var det en borger fra Hamborg, der ville bosætte sig i Danmark, som fik tilladelse til arrest i gods fra Hamborg, indtil en retssag med hans svogre i byen var afgjort.<sup>373</sup>

Og så var der det jævnligt tilbagevendende, at tolderen skulle udtage båds-mænd fra skibene til brug på kongens orlogsskibe, som f.eks. i 1580, hvor det drejede sig om 100 båds-mænd, en fra hvert skib.<sup>374</sup>

Mange flere eksempler kunne have været fremdraget. At være tolder ved Øresund var et arbejde med mange udfordringer og problemer og slet ikke let, når man som Henrik Mogensen ”*gierne (ville) holde huer mand til wen.*”<sup>375</sup>

## Tyveri på toldboden

Engang i løbet af året 1580 var der stort postyr på toldboden. Der havde været indbrud, toldkisten var brudt op, og en større sum penge var stjålet. Det fremgår af en opgørelse i regnskabet, at tyven var forsvundet med ikke mindre end 507 rosenobler, 107 daler og 11 skilling, 100 guldgylden, 13 engeloter, 7 dobbelte dukater, 5 milreiser og 3 prinsegylde.<sup>376</sup> Det var en sum, han ville have kunnet købe tre gode borgerhuse i byen for.

Der er ikke oplyst noget om de nærmere omstændigheder omkring indbruddet, som heller ikke er dateret; men man var tilsyneladende helt klar over, hvem gerningsmanden var. En lille del af pengene havde han nemlig brugt til at betale for nogle ugers kost og logi med. Desuden havde han bedt sin husvært afregne et større indkøb af vin for 100 daler, som han havde givet ham.<sup>377</sup>

Af sagsfremstillingerne i toldbogen kan

man se, hvor spændte tolder og toldskriver har været på kongens reaktion på det skete. Man forlader den normalt upersonlige stil og fortæller med et næsten hørbart lettelsens suk, at kongen efter at have fået indberetningen om det skete og opgørelsen over de manglende penge, gav udtryk for den mening, at det ”*icke (kand) formennes att werre waares schyld eller forszeelsze ... men naadigen oss wndschylditt.*” Tolderne kunne derfor føre det stjalne beløb og de omkostninger, indbruddet medførte, til udgift i regnskabet.<sup>378</sup> Mon ikke det er Henrik Mogensens gode forhold til kongen, der har banet vej for den afgørelse? Men man kan undre sig over, at så stor en pengesum befandt sig ubevogtet på toldboden.

Tyvens husvært Huse Lyttekenss<sup>379</sup> slap ikke helt så let. Ganske vist forlangte kongen ikke de 16 daler, tyven havde betalt for kost og logi, tilbage. Men Lyttekenss fik pålagt at give dem til de fattige husarme, og det bemærkes, at de er blevet indlagt i de fattiges bøsse. De 100 daler, som skulle have været betalt for tyvens indkøb af vin, blev indkrævet og indført i regnskabet, som havde de aldrig været stjålet. Sagen fik dog et efterspil. I september året efter sendte kongen et åbent brev med en ny instruks til tolderne. Den væsentligste ændring gik på, at ”*dend kiste, som til des dertil brugt er och nu er ferdig gjort, hvilken kiste udi guod forvaring skal indsettis paa vort slot Kroneborg.*”<sup>380</sup> Tolder og skriver skulle have hver sin lås på den istandsatte kiste og en nøgle dertil, så den kun kunne åbnes af dem i fællesskab, uanset om der skulle lægges penge i den eller tages penge fra den.

Nok havde kongen frikendt tolderne for skyld i tabet af de mange penge, men der lå en slet skjult reprimande i hans

nye instruks. Kunne tolderne ikke passe på toldkisten og dens indhold, måtte den tilbage til slottet, der nu bar navnet Kronborg, og tolderne måtte endnu engang bevæge sig fra toldboden i byen til toldkisten på slottet med de indkomne toldpenge.

## *Krogens ombygning til Kronborg*

I 1574 fik tolder Henrik Mogensen og hans to toldskrivere David Hansen og Frederik Leyel pålagt en arbejdsopgave, som kom til at kræve så mange ressourcer af dem, at kongen i 1579 som ovenfor nævnt fritog dem for deres arbejde i byens råd. David Hansen og Frederik Leyel vendte dog begge tilbage til rådhuset i 1591, Frederik Leyel som borgmester, David Hansen som rådmand.<sup>381</sup> Henrik Mogensen gjorde ikke, og med hans afgang som borgmester var Rosenvingernes tid i rådet til ende.

Arbejdsopgaven var at føre regnskab med den store ombygning af fæstningen Krogen, der omskabte den eksisterende og utilstrækkelige middelalderfæstning til et moderne fæstningsanlæg og et strålende renæssanceslot i ét. Magt og pragt var det signal, der fremover blev sendt fra slottet Kronborg<sup>382</sup> til alle, der kom gennem Sundet.

For en nation, der hævdede højhedsretten til de farvande, der beskyllte rigets strande fra Øsel til Nordkap var det utilfredsstillende med en sårbar fæstning netop på det punkt, hvor man på en særlig måde gennem toldopkrævningen hævdede sin højhedsret. Allerede gennem en tid havde tænkte og reelle trusler understreget, at Krogen udgjorde et sikkerhedsproblem, som måtte afhjælpes. Men det var nødvendigt at vente på, at

økonomien kom på fode igen efter Den nordiske Syvårskrig (1563-70).<sup>383</sup> Det skete forholdsvis hurtigt, og arbejdet kunne gå i gang i foråret 1574.

Regnskabet for byggeriet er skrevet ind i Øresundstoldbøgerne. I året 1574 blandt øvrige indførsler, men fra 1575 som en særskilt sektion på undertiden næsten 200 sider. Det er store summer og mange posteringer, det drejer sig om. Det var med god grund, at Jens Mogensens søn Morten blev ansat som ekstra toldskriver midt i forløbet.<sup>384</sup> De fleste udgifter ved byggeriet blev betalt af Øresundstolden. Var der ikke penge i toldkisten, blev der dog ydet tilskud fra kongen selv eller fra byfogeden i Helsingør. Sidstnævnte ydede således i 1578 2.800 daler, mens der blev betalt 2.000 daler fra kongens eget kammer.<sup>385</sup> I 1580 bidrog byfogeden med 2.525½ daler opkrævet i zise og sagefald (bytold og bøder).<sup>386</sup>

Taget under et blev der i regnskabsperioden frem til 1588 anvendt et beløb på byggeriet af Kronborg, der svarede til ca. 40% af toldindtægterne eller rundt regnet 540.000 daler.<sup>387</sup>

## *Henrik Mogensen takkes af*

Det var et stressende liv at være øresundstolder. Det gav Henrik Mogensen udtryk for i et brev til statholder Mogens Gyldestjerne i 1566. Han skrev bl.a.: "*Kiere her Mogens, jeg kand icke efftherlade att beklage meg for ether, att jeg giores fast suaeg, oc waare icke, ieg schulle giffue then sofarne mand sijn besched, holde ieg mange dage wed mijn seng oc hagde nu best rolighet paa gamle dage behoff...*"<sup>388</sup> Brevskriveren var midt i halvtredserne, modtageren 85!

Henrik holdt sig dog oven sene i endnu næsten 17 år. Han døde i det sene

forår eller den tidlige sommer 1583 efter et meget kort otium.<sup>389</sup> Af toldbøgerne fremgår 30. april som skæringsdato for hans virke som tolder, ”*thend dagh Kon: Matt: naadigst forschaanede hannum sin thienniste.*”<sup>390</sup> Det er dog nok blot en bekvem regnskabsmæssig dato. Frederik 2.’s kalenderoptegnelser viser, at kongen ”*tachet Hynrich Munssen aff*” tre dage tidligere.

Kongen havde den 22. april forladt Haderslev, mens dronningen og deres børn blev på slottet dér. Den 25. april var han i København, inspicerede flåden og udnævnte admiral og høvedsmænd. Derefter gik turen videre til Kronborg, hvor Henrik Mogensen blev takket af den 27. april og Frederik Leyel og David Hansen den følgende dag udnævnt til toldere. Den 3. maj var kongen tilbage hos familien i Haderslev.<sup>391</sup>

Det siger noget om det nære og respektfulde forhold mellem kongen og den gamle tolder trods lejlighedsvis uoverensstemmelser, at kongen foretog denne rejse for personligt at meddele tolderen hans afsked. Et par måneder senere var Henrik Mogensen takket af for altid og fik sit sidste hvilested i Sankt Olai Kirke.<sup>392</sup>

## Utrykte kilder

*Danske Kancelli, Indlæg til registranterne samt henlagte sager 1556-1564 (mikrofilm M-45154).*

*Danske Kancelli, Tegnelser over alle Lande VI, 1559-1561 og VII, 1561-1564.*

*Helsingør Rådstue, Pergamenter 1532, 1562.*

*Justitsprotokol for Helsingør 1556-1558, 1566-1575.*

*Kæmmerregnskaber for Helsingør 1559-1560, 1572. Sankt Olai Kirkes Regnskaber 1554-1561, 1571, 1583-1584.*

*Vor Frue Kloster, Helsingør, Hospitalsregnskaber 1544-1568.*

*Øresundstoldbøger 1557ff. i Sound Toll Registers Online [www.soundtoll.nl](http://www.soundtoll.nl). (Anføres med rulle-nummer og scannummer som følger: STRO 003\_0004).*

## Trykte kilder

Bricka, C. F. (udg.): *Kancelliets Brevbøger, 1551-1555, 1885-1886, 1556-1560, 1887-1888* (KBB).  
Carøe, Otto (udg.): *Kong Frederik II's Kalenderoptegnelser for Aarene 1583, 1584 og 1587. I: Historisk Tidsskrift, Bind 4, Række 3* (1872-1873): 538-577.

Christensen, William (udg.): *Repertorium Diplomaticum Regni Danici Mediævalis Series Secunda, Fortegnelse over Danmarks Breve fra Middelalderen, 1-9, 1928-1939.*

Erslev, Kr., Møllerup W. (udg.): *Danske Kanceliregistranter 1535-1550, 1881-1882.*

Grandjean, Louis E.: *Frederik IIs Soret, et erhvervshistorisk Kulturbillede fra 1561, 1946.*

Hjort, Karen, Kroman, Erik: *Helsingør Stadsbog 1554-1555-1559-1560 og 1561-1565, 1981.*

Huitfeldt-Kaas, H. J. (udg.): *Norske Regnskaber og Jordebøger fra det 16de Aarhundrede (1514-1521), 1887.*

Jensen, Frede P. (udg.): *Frederik IIs egenhændige breve, 1984.*

Kolderup-Rosenvinge, J. L. A. (udg.): *Samling af gamle danske Love, Fjerde Del, 1824.*

Kroman, Erik (udg.): *Helsingør Stadsbog 1549-1556, 1971.*

Laursen, L. (udg.): *Danmarks-Norges Traktater 1523-1750, I. Binds 2.-3. Hæfte 1536-1560, 1907.*

Laursen, L. (udg.): *Kancelliets Brevbøger, 1561-1565, 1893-1895, 1566-1570, 1896, 1571-1575, 1896, 1576-1579, 1898, 1580-83, 1903, 1584-1588, 1906. (KBB).*

Laursen, L. (udg.): *Kronens Skøder I 1535-1648, 1892.*

Lyster, Jens (udg.): *Hans Christensen Sthens Skrifter III, 2015.*

Marquard, E: *Breve til og fra Mogens Gyldenstjerne og Anne Sparre I-III, 1929-41* (Gyldenstjerne).

Petersen, R. M. (udg.): *Dokumenter til en Trolldomssag under Christian III (1543-44). I: Danske Magazin, 3. Række, 1. Bind, 1843:52-67.*

Secher, V. A. (udg.): *Corpus Constitutionum Daniæ I, 1558-75, 1881-88, II 1576-95, 1889-90* (CCD I, II).

Wad, G. L. (udg.): *Breve til og fra Herluf Trolle og Birgitte Gjoe I, 1893.*

Wegener, C. F. (udg.): *Gehejmearkivets Aarsberetninger II, 1856-1860, III, 1861-1865.*

## Litteratur

Bager, Einar: *Rosenvingeska Huset*, 1969.

Barfod, Jørgen H.: *Christian 3.s Flåde. Den danske flådes Historie 1533-1588*, 1995.

Bartholdy, Nils G.: *Adels- og våbenbreve udstedt af danske (unions-)konger indtil 1537*, 2007.

Bisgaard, Lars: *De glemte altre. Gildernes religiøse betydning i senmiddelalderens Danmark*, 2010.

Bjerg, Hans Christian: *Dansk Orlogshistorie 1510-2010*, 2010.

Bonde, Aage, Hvidtfeldt, Johan: *Borgmestre, rådmænd, byfogeder og byskrivere i Flensborg 1550-1848*, 1961.

Colding, Poul: *Studier i Danmarks politiske Historie i Slutningen af Christian III.s og Begyndelsen af Frederik II.s Tid*, 1939.

Dahlerup, Troels: *Danmark. I: Den nordiske adel i Senmiddelalderen. Rapporter til det nordiske historikermøde i København 1971:45ff.*

Dalsager, Johs. S.: *Helsingør Almindelige Hospitals Historie 1541-1941*, 1941.

Degn, Ole: *Øresundstoldens toldsatser, indtægter og regnskabsformer 1497-1857. I: Tolden i Sundet*, 2010:125-174.

Enemark, Poul: "Tolden er nobel og nobels værd." I: *Tolden i Sundet*, 2010:227-252.

Galster, Georg: *Mønt*, 1973.

Grinder-Hansen, Poul: *Fredrik 2. Danmarks Renæssancekonger*, 2013.

Haanen, Emile: *Bijdragen aan de muntgeschiedenis van de heerlijkheid en het graafschap Horn (ca. 1250-1567). I: Jaarboek voor Munt- en Penningkunde 101*, 2014:58-123.

Henningsen, Henning: "Papegoje" og vippefyr. I: *Det danske Fyrsvæsen gennem 400 år*, 1960:1-40.

Henningsen, Henning: *St. Olai Kirke*, 1959.

Jacobsen, Johnny Grandjean Gøgsig: *Esrums Klosters nedlæggelse. I: Esrums Klosters storhed og fald*, 2015:11-37.

Jacobsen, P. V.: *Bidrag til Fremstilling af det danske Kiøbstadvæsen under Kongerne Christian III og Frederik II*, 1844. Særskilt Aftryk af Historisk Tidsskrift.

Jacobsen, P. V.: Om Sander Leiel og Henrik Mogensens, Toldere ved Øresunds Told og Borgmestere i Helsingør. I: *Historisk Tidsskrift V*, 1844:446-81.

Jellingsø, Ole: *Helsingørs finansforvaltning i midten af det 16. århundrede. I: Frederiksborg amts Årbog 1967:19-63.*

Jensen, Frede P.: *Danmarks konflikt med Sverige 1563-1570*, 1982.

Jensen, Frede P.: *Frederik II og truslen fra de katolske magter. I: Historisk Tidsskrift*, bd. 93, 1993:233-78.

Jensen, Frede P.: *Øresund i 1500-tallet. I: Engström, Johan & Frantzen, Ole L. (red.): Øresunds strategiske rolle i et historisk perspektiv*, 1998:35-50.

Jensen, Mogens: *Willum Mortensen – en Øresundstolders liv og virke i begyndelsen af 1600-tallet. I: Zise nr. 3*, 2015:88-126.

Jensen, Mogens: *Morten Jensen (Rosenvinge) – 46 år som øresundstolder. I: Zise nr.3*, 2016:96-119.

Lyster, Jens: *It smuct Epithalamion fra 1572. I: Hymnologiske Meddelelser 1982:90ff.*

Moltke, Erik, Elna Møller (red.): *Danmarks Kirker, Frederiksborg Amt, 1. Bind*, 1964.

Olden-Jørgensen, Sebastian: *Herluf Trolle. Adelsmand, kriger og skolestifter*, 2016.

Pedersen, Laurits: *Helsingør i Sundtoldstiden 1426-1857 I, 1926, II, 1929, Tillæg I. Register, 1931, Tillæg II. Kildeangivelser og noter, 1992, v/ Lars Bjørn Madsen og Kenno Pedersen (red.).*

Petersen, E. Ladewig: *Fra standssamfund til rangssamfund 1500-1700. Dansk social historie 3*, 1980.

Rachel, Hugo m.fl.: *Berliner Grosskaufleute und Kapitalisten*, I, 1934, 2. udvidede udgave 1967.

Utne, Bjørn Saxe: *Hovedsmanns-institusjonen i de nordafjelske Norge 1500-1521*, 1973.

van Gelder, H. Enno: *De nederlandse Munten*, 1966.

Venge, Mikael: *Dansk Toldhistorie I. Fra åretold til toldetat. Middelalderen indtil 1660*, 1987.

Mikael Venge: Moder Sigbrit og Øresundstol-  
den. I: *Zise*, 1981:7-23.  
Wilcke, J.; *Renæssancens Mønt- og Pengeforhold  
1481-1588*, 1950.

## Noter og henvisninger

- <sup>1</sup> Forfatteren takker dr.phil. Ole Degn for gennemlæsning og gode kommentarer.
- <sup>2</sup> Adelsbrev og våben i Bartholdy:174f. (nr.124). Adelsbrevet tildeles for troskab og villig tjeneste, som Mogens Jensen og hans rette efterkommere "*her effthet til ewiigh tiidh troligen gøre bewise muve och oc skulle.*" Det er altså ikke et ridderslag for allerede udført tjeneste, men en loyalitetsbinding til givener, prins Christian, som skulle bruge Mogens Jensen som embedsmand på Bergenhus. Meget passende er den norske kongehelgen St. Olav, da også nævnt, idet adelsbrevet er dateret "*torssdagh nesth effthet Sancti Olaffs Kongis Dagh*" (den 31. juli).
- <sup>3</sup> Danmarks Adels Aarbog 1955, Afsnit II:36ff.
- <sup>4</sup> Dahlerup:60.
- <sup>5</sup> Danmarks Adels Aarbog 1955, Afsnit II:28f. opregner ti børn, af hvilke fire fik deres tilværelse i Landskrone, en blev gift med en borgmester i Malmø.
- <sup>6</sup> Kilderne omtaler ham som "*slotsherre*" i Bergen (1506) og "*Vor Tjener*" (1507). Utne:23f. Sidstnævnte betegnelse i forbindelse med aflæggelse af regnskab for kronprinsen "*paa vor Gaard i Berghen.*" Repertorium 2. Række, VI:227 (nr. 10867). Utne anvender i øvrigt udtrykket "*hovedsmann*" om stillingen og angiver, at Mogens Jensens udnævnelse "*var motiveret utfra ønsket om kontroll over finansene og nøytralisering af adelsopposisjonen.*" Smstds:40. Han kaldes også "*Moghens skriffiwere.*" Se f.eks. Huitfeldt-Kaas:186; 195; 363.
- <sup>7</sup> Danmarks Adels Aarbog 1955, Afsnit II:28; Hostrup-Schultz:2 sætter hans udnævnelse til rådmand til 1514.
- <sup>8</sup> Marquard I:475.

- <sup>9</sup> Venge, 1981:8ff. Unavngivne personers forsøg på igen at få opkrævningsstedet flyttet fra Helsingør i begyndelsen af 1530'erne strandede på Lübecks og andre vendiske og prøjsiske staders privilegier angiveligt lydende på, at tolden skulle forblive i Helsingør. Se brev fra Frederik I af 15.7.1532 i Rigsarkivet, Helsingør Rådstue, Pergamenter 4-17. Jf. Wegener III, Tillæg:30.
- <sup>10</sup> Danmarks Adels Aarbog 1955, Afsnit II:28 angiver dødsåret til 1528. Smstds. anføres, at hustruen Anna formentlig var i live i februar 1557. Dette kan uden videre ændres til 1558, jf. nedenfor om gaven til Sankt Olai Kirkes ombygning. Med en vis sandsynlighed kan hendes dødsdato endda fastsættes til april 1559, såfremt hun er identisk med den Anna, der omtales på gravsten nr. 4 i Danmarks Kirker, Frederiksborg Amt I, 1964:250.
- <sup>11</sup> Danmarks Adels Aarbog 1955, Afsnit II:29; 31f.
- <sup>12</sup> Jensen, 2016:96-119.
- <sup>13</sup> Sankt Olai Kirkes regnskaber 1583-1584 nævner 2.11.1583 Henrik Mogensens og forrige hustru Karinnes leiersted. Hun blev ikke ringet til graven i 1571 iflg. Sankt Olai Kirkes regnskab over klokkringning dette år. Tidligere år har ikke regnskab over enkeltringninger.
- <sup>14</sup> Justitsprotokol 1571-1575:73V.
- <sup>15</sup> STRO 015\_0226; 016\_0301; 017\_0430, 0471; 018\_0426; 019\_0471; 021\_0027.
- <sup>16</sup> Bonde & Hvidtfeldt, 1961:36 (nr. 81).
- <sup>17</sup> Lyster, 1982:90ff.; Samme, 2015:20ff.
- <sup>18</sup> Kæmnerregnskab 1572, upagineret og udateret tilførsel; jf. Jacobsen, 1844:476.
- <sup>19</sup> KBB 1580-1583:701 (11.7.).
- <sup>20</sup> KBB 1584-1588:45 (13.3.).
- <sup>21</sup> Pedersen I:413ff.
- <sup>22</sup> Jensen, 2015:106f.
- <sup>23</sup> Jensen, 2016:97f.
- <sup>24</sup> Helsingør Rådstue, Pergament (skøde af 1.2.1562). Huset lå ved det sydvestre hjørne af kirkegården.
- <sup>25</sup> Jacobsen 1844:461.

- 26 Justitsprotokol 1576-1580:177V-178R (12.5.1578); jf. Jensen, 2016:108f.
- 27 Pedersen I:99.
- 28 Danmarks Adels Aarbog 1955, Afsnit II:28f.
- 29 Bager:6f. Jørgen Kock, som døde barnløs, havde været gift med en kusine til Henrik Mogensén.
- 30 Kronens Skøder I:2.
- 31 KBB 1561-1665:114f.
- 32 STRO 04\_0310.
- 33 Kronens Skøder I:90.
- 34 Smstds.:88
- 35 Danske Kancelliregistranter:256(16.12.1542); jf. Gøgsig Jakobsen:31.
- 36 KBB 1561-1566:109, 115.
- 37 KBB 1551-1555:44. En række navne, bl.a. Henriks og Jens' er mærket med et kors. Gøgsig Jakobsen:31, antager på den baggrund, at de pågældende er døde på tidspunktet for mødet. Men da såvel Henrik og Jens, som flere af de andre nævnte helt sikkert var i live, må korsene have en anden betydning. Måske kan de være sat senere, når pantene var indfriet og gårdene opkøbt.
- 38 Se f.eks. Christian 3.'s håndfæstning 1536 §42 i Gehejmearkivets Aarsberetninger II:153, og Koldingrecessen 13.12.1558 § 38: *"At ingen ufri mand maa kiøbe frit jordegots og § 49: Hvorledis fri mand maa sielge sit gots,"* CCD I:31, 36.
- 39 KBB (1566-1570:78 (25.8.1566).
- 40 KBB (1566-1570:282 (2.2.1568).
- 41 Kronens Skøder I:112; KBB 1566-1570:227 (5.8.).
- 42 KBB 1561-1565:625 (25.6.1565).
- 43 Smstds.:558 (10.2.1565).
- 44 KBB 1566-1570:565f. (23.3.1570).
- 45 KBB 1576-1579:288 (10.1.1578).
- 46 KBB 1561-1565:418 (6.4.1564).
- 47 KBB 1571-1575:295 (8.7.1573).
- 48 KBB 1566-1570:32f. (2.4.1566).
- 49 Jensen, 2016:96f.
- 50 KBB 1551-1555:86.
- 51 Politikens Danmarkshistorie, bd. 6:215f.
- 52 KBB 1551-1555:228.
- 53 Smstds.: 152.
- 54 Smstds.: 1551-1555:172 - Kvittering af 13. eller 20. juli.
- 55 KBB 1556-1560:34.
- 56 Jellingsø:30; Henrik henholdsvis 11 daler, 14 daler, 28 mark og Jens 6 daler, 8 daler, 16 mark. Største skatteyder var borgmester Sander Leyel.
- 57 KBB 1551-1555:397; KBB 1556-1560:206.
- 58 STRO 010\_363; 012\_120; 012\_594; 016\_264; 017\_429.
- 59 KBB 1571-1575:58.
- 60 STRO 003\_109.
- 61 STRO 012\_652.
- 62 STRO 004\_310.
- 63 STRO 003\_0530.
- 64 KBB 1566-1570:510 (30.9.) Bestillingen omfattede: 20 morbærtræer, 10 figentræer, 10 hvide blommetræer, 20 moreltræer, 20 ungarske blommetræer, 10 hvide vælske kirsebærtræer, 30 pæretreer af forskellige sorter, 30 valnøddetræer, 20 mandeltræer, 15 Johans æbletræer, 15 Johans pæretreer og 100 æbletræer af forskellige sorter.
- 65 STRO 011\_431.
- 66 STRO 019\_456. Dette blev hentet af Henrik Mogenséns søn Willom i Landskrone, hvor en stettinsk skipper lå i vinterleje. Samme side indeholder to indkøb af syltet ingefær, som i særlig grad må være faldet i kongens smag.
- 67 STRO 007\_456; 010\_471.
- 68 STRO 019\_456; 463.
- 69 H. G. Garde: Efterretninger om den danske og norske Søemagt I, 1832:31.
- 70 R. M. Petersen:52-67.
- 71 Dansk Forvaltningshistorie I, 2000:80ff.
- 72 Danmarks Adels Aarbog 1955, Afsnit II:28; Hostrup-Schultz:37.
- 73 Helsingør Stadsbog 1549-1556:271.
- 74 Smstds.; 96; 99; 145.
- 75 Smstds.:198 .
- 76 Gavebreve i Dalsager:21f.
- 77 Regnskabet findes som afslutning på et register over altrene i et særskilt hefte i Rigsarkivet, Vor Frue Kloster, Hospi-

- talsregnskaber 1544-1568. Det fremgår af registret, at renterne udgjorde mere end det dobbelte beløb, men hovedparten var på livstid tillagt de præster, der havde gjort tjeneste ved altrene. Regnskabet blev aflagt tirsdag før Simon & Judas' Dag 1554 (23. oktober) og mellemværendet afregnet med kæmner Jacob Hansen (Fynbo) om torsdagen (25. oktober). Stadsbog 1554-1555, 1559-1560 og 1561-1565:36 omtaler møder i rådet både mandag og onsdag i nævnte uge, men ikke den nævnte torsdag og har ingen omtale af regnskabsaflæggelsen. Jf. til registret Dalsager:39ff., Bisgaard:184f.
- <sup>78</sup> Pedersen II: 81, hvor der er anført andre lignende foræringer. En engelot er en engelsk guldmønt af en værdi på ca. 2 daler.
- <sup>79</sup> Justitsprotokol for Helsingør 1566-1570:16R+V (22.4.1566); Jacobsen 1844:76.
- <sup>80</sup> KBB 1576-1579:674f.; jf. forseglede brev oplæst på tinge i Helsingør den 13.7. De tre fritages for "*att tage ware Tholdenn att thend icke forsømmis, saa K:M: breff liudde att were beklagit, att thend fremmed søfarend mand offte forsømmis.*" Justitsprotokol 1576-1580:253R.
- <sup>81</sup> Helsingør Stadsbog 1549-56:198.
- <sup>82</sup> Sankt Olai Kirkes Regnskaber 1557:2V gør Jens Mogensen regnskab for sin tid som kirkeværge. Jf. til arbejdet som kirkeværge Helsingør Stadsbog 1549-56: 27, 205, 285; Helsingør Stadsbog 1554-1555, 1559-1560 og 1561-1565:16.
- <sup>83</sup> Danmarks Kirker:40, 84ff.
- <sup>84</sup> Gehejmearkivets Aarbøger III, Tillæg:38; KBB 1551-1555:44.
- <sup>85</sup> Danmarks Kirker:40.
- <sup>86</sup> Sankt Olai Kirkes regnskabebog 1561:17R; Danmarks Kirker:85.
- <sup>87</sup> Sankt Olai Kirkes regnskabsbog 1558:25R; Danmarks Kirker:41, 85; Henningsen, 1959:165.
- <sup>88</sup> Bisgaard:110f.
- <sup>89</sup> Jf. det register over kirkens altergods, som Henrik Mogensen lavede i 1548. Ved "*S. Wrsule althere*" står der lakonisk: "*ther ær inthet till.*" Dalsager:42.
- <sup>90</sup> Kolderup-Rosenvinge:165. Jf. striden om Barbara Senioris alter i Roskilde Domkirke. Jensen, 2016:96f.
- <sup>91</sup> Danmarks Kirker:284, note 183; Henningsen 1960:99; relieffet sidder ikke på sin oprindelige placering, men er indfældet i stolestader fra 1938.
- <sup>92</sup> Laurits Pedersen I:61.
- <sup>93</sup> KBB 1576-1579:296 Ejendomsbrev 14.2.1578 "*paa 2 Stole i den tyske Kirke i Helsingør, som han nu selv har ladet indrette.*"
- <sup>94</sup> Helsingør Stadsbog 1549-1556:259.
- <sup>95</sup> Jellingsø:39.
- <sup>96</sup> Om Henrik Mogensens virke som borgmester kan læses mere i Jacobsen: Historisk Tidsskrift V, 1844.
- <sup>97</sup> Helsingør Stadsbog 1549-1556:211.
- <sup>98</sup> Bjerg, 2010; Barfod, 1995. Ordningen blev afviklet i løbet af det følgende tiår i takt med, at kongen fik opbygget en permanent orlogsflåde.
- <sup>99</sup> Helsingør Stadsbog 1554-1555, 1559-1560 og 1561-1565:71.
- <sup>100</sup> KBB 1551-1555:394.
- <sup>101</sup> Marquard I:474f.
- <sup>102</sup> Smstds.:478.
- <sup>103</sup> Smstds.:489f.
- <sup>104</sup> Jellingsø:39.
- <sup>105</sup> Helsingør Stadsbog 1554-1555, 1559-1560 og 1561-1565:73.
- <sup>106</sup> Barfod:105; 113.
- <sup>107</sup> KBB 1556-1560:14; 56; jf. Helsingør Stadsbog 1549-1556:304.
- <sup>108</sup> Kæmnerregnskab 1556-1557:upagine-ret "*Andyn oppberrellse paa Byes wegne*" (? October 1557); Jellingsø 39f.
- <sup>109</sup> Marquard I:474f.
- <sup>110</sup> Kæmnerregnskab 1557-1558:upagniereret "*Udtgiift paa Byes wegne & Andhen Udtgiift.*" Nogle følgeudgifter vedr. anskaffelsen af skyts på i alt 49 ort, 2 mark, 15 skilling er anført i et underafsnit; Jellingsø:46ff.
- <sup>111</sup> KBB 1556-1560:149f.; 154. Skibet skulle

- have proviant til fem måneder. Månedsrationen pr. mand var: ½ side flæsk, ½ fjerding saltet kød, ½ krop fårekød, ½ pund smør, 1 vol sild, 20 hvidlinger, 40 flyndere, ½ fjerding saltet fisk, ½ otting gryd, ½ otting ærter, ½ tønne brød, 1½ tønne øl. (KBB:149f.) Da skibet ikke kom i søen blev provianten solgt til borgere i Helsingør for 112 daler. Kæmnerregnskab 1557-1558; Jellingsø:40.
- <sup>112</sup> KBB 1556-1560:178. Kæmnerregnskabet melder dog intet om et sådant salg.
- <sup>113</sup> Lind:6; Bjerg:29f.; Barfod:163 nævner fejlagtigt skibet fra Helsingør, Roskilde, Slangerup, Kalundborg, Holbæk og Nykøbing blandt dem, der udskrives ved krigens begyndelse. Se kongens brev til købstæderne 1.4.1563 KBB 1561-1565:237f.
- <sup>114</sup> KBB 1556-1560:348 (16.12.1559).
- <sup>115</sup> STRO 003\_0531.
- <sup>116</sup> KBB 1556-1560:367.
- <sup>117</sup> Smsteds.:393 (27.4.1560); jf. Marquard II:54. Et eksempel på et sådant brev smsteds.:243.
- <sup>118</sup> Mikrofilm M-45154, Indlæg til registranterne samt henlagte sager 1556-1564 (12.6.1562). Jens Mogensen karakteriserer i forbindelse med underskriften her som så ofte sig selv som kongens "*fattige tro træner.*"
- <sup>119</sup> Peder Brades rejse har enten gjaldt et frieri til den skotske enkedronning Maria Stuart eller et forsøg på at skabe en alliance mellem Sverige og Skotland (og dermed også Frankrig) imod Danmark eller begge dele under ét og var dermed et led i den magtpolitiske kamp mellem fætrene kong Erik 14 af Sverige og kong Frederik 2. af Danmark, som gik forud for Den nordiske Syvårskrig 1563-70. Skotland fylder da også en del i Jens Mogensens breve til kongen. Således 1. april 1560 om uro i landet og opstand mod franskmændene, 3. september 1561 om dronningens hjemkomst, 10. september 1561 igen om dronningens hjemkomst og religionsforholdene og et rygte om, at folket "*ønskede oc begærede een af de unge herre af Danmark*" som ægte-  
mand til deres dronning. De unge herrer må være Frederik II's to brødre, den 21 år gamle Magnus og den 17 år gamle Hans. Colding:413ff. Grinder-Hansen:100ff.
- <sup>120</sup> KBB 1561-1565:154 (brev 13.6.1562).
- <sup>121</sup> Tegnelser VII:170; KBB 1561-1565:155 (brev 14.6.1562). Tolder og konger synes ikke helt enige om prisen. Jens Mogensen nævner 15 polske gylden pr. centner, kongen 14.
- <sup>123</sup> Mikrofilm M-45154, Indlæg til registranterne samt henlagte sager 1556-1564 (31.5.1561).
- <sup>124</sup> Smsteds. (21.8.1561).
- <sup>125</sup> Smsteds. (21.8.1562). Den, der lyves død, lever længe. Filip II dør i 1598!
- <sup>126</sup> Smsteds. (13.9.1562).
- <sup>127</sup> Smsteds. (24.10.1562).
- <sup>128</sup> Marquard II:339f., III:105,114.
- <sup>129</sup> KBB 1556-1560:34 (åbent brev 14.7.) En opgørelse over kongens mellemværende med tolder og toldskrivere ved udgangen af 1557 synes dog at antyde en mere fleksibel løn afhængig af de indkomne skrivepenge. STRO 003\_0113.
- <sup>130</sup> 1557: STRO 003\_0095; jf. 1560: STRO 003\_0524 & 0534; 1562: STRO 004\_0313.
- <sup>131</sup> STRO 017\_0668.
- <sup>132</sup> Degn, 2010:164f.
- <sup>133</sup> Smsteds.:128.
- <sup>134</sup> Lastetolden, som alene i 1567 og 1568 indbragte 156.000 daler, er ikke medtaget i listen hos Degn 2010:165.
- <sup>135</sup> Colding:377; der findes ingen bemærkninger herom i toldbogens afsnit om Rhinskvin i 1560 STRO 003\_0279-0288.
- <sup>136</sup> STRO 003\_0450.
- <sup>137</sup> KBB 1555-1560:438 (11.8.1560).
- <sup>138</sup> Smsteds. Jf. STRO 003\_0527, STRO 003\_0531, hvor der er bogført en udgift på 3½ daler og 4 skilling til fortæring og vognleje, da Jens Mogensen sammen med to skytter fra Københavns Slot var hos kongen med guldet fra tolden. Han har naturligvis haft sikkerhedsvagter med på transporten.

- <sup>139</sup> KBB 1561-1565:40, brev af 13.6.
- <sup>140</sup> KBB 1561-1565:62, missive af 9.8.1561. Undtaget var byerne Kampen, Deventer og Swolle, der var medlemmer af hanseforbundet; jf. CCD I:169f. Colding:394 tillægger Jens Mogensen æren for regeringens skarpe kurs. Det samme gør Venge, 1987:204f., som sætter indførelsen af Nederlandenes nye toldpålæg til foråret 1561 og på den måde gør den til en reaktion på indførelsen af fyrpenge i Øresund dette år. Et brev til de danske søkøbstæder i august 1561 nævner dog, at den nye told allerede har været gældende i nogle år før 1561.
- <sup>141</sup> KBB 1561-1565:64, brev af 16.8.1561. Der tænkes uden tvivl på Speyerfreden.
- <sup>142</sup> Colding:395f.
- <sup>143</sup> KBB 1561-1565:129 (2.4.1561).
- <sup>144</sup> KBB 1556-1560:145 (6.12.1557).
- <sup>145</sup> Colding konstaterer da også med rette en uoverensstemmelse mellem toldregnskaberne fra 1557 og brevet af 6. december 1557.
- <sup>146</sup> Brev af 7.1.1558: *"Fortegnelse over den Told, som oppebæres i Øresund, indleveret i Kanceliet af Sander Leyel, Tolder i Helsingør, og Jens Mogensen, Toldskriver smstds."* KBB 1556-1560:158
- <sup>147</sup> Smstds.:162ff. (1.3.1558); Colding:322ff.
- <sup>148</sup> Udateret brev (marts 1560?) i Marquard II:30.
- <sup>149</sup> KBB 1556-1560:380 (27.3.1560).
- <sup>150</sup> Olden-Jørgensen:114ff.
- <sup>151</sup> KBB 1556-1560:403 (16.5.).
- <sup>152</sup> Smstds.:391 (22.4.) David Hansens far Hans Davidsen var bror til Sander Leyels hustru Eline Davidsdatter. Tønnesen 25f.
- <sup>153</sup> Danmarks Adels Aarbog, 1955, Afsnit II:22.
- <sup>154</sup> KBB 1561-1565:12 (3.2.) Jens Mogensen synes allerede midt i januar at have karakteriseret ham som *"drukken og skodeløs"* og bedt om at få en anden skriver. Danske Kancelli: Indlæg til registranterne samt henlagte sager (brev 13.01.1561, her efter seddelkartotek); kongens svar af lig-
- nende indhold til Jens Mogensen i Tegnelser VI:397V.
- <sup>155</sup> Smstds.:401 (14.3.1564).
- <sup>156</sup> STRO 06\_0366 & 0801.
- <sup>157</sup> KBB 1561-1565: 20, 211, 537, 698.
- <sup>158</sup> Smstds.:278 (10.7.1563).
- <sup>159</sup> KBB 1561-1565:401.
- <sup>160</sup> Colding:376f.; Venge 202f.
- <sup>161</sup> Tegnelser VI:253V-254V; KBB 1556-1560:390 (22.4.) Kursen blev sat til 4 daler for en rosenobel eller ca. 20% højere end gældende kurs (12 mark mod 10 mark). Der blev det år vekslet 86 rosenobler. STRO 003\_0525; 0528.
- <sup>162</sup> Mikrofilm M-45154, Indlæg til registranterne samt henlagte sager 1556-1564 (1.4.1560). Jens Mogensen synes således ikke at være i tvivl om, at de to toldere faktisk opkrævede tolden i rosenobler. Samtidig kan man af hans udsagn se, at udskrevne toldbøger indtil da ikke blev arkiveret på toldboden, men hos tolderen, og dermed var undergivet samme forgængelighedens lov som resten af dennes bohaver. Det ændrede han, så fra hans tiltrædelsesår begynder der at optræde en næsten ubrudt række af toldbøger.
- <sup>163</sup> Enemark, 2010.
- <sup>164</sup> KBB 1561-1565:121 (brev 17.3.).
- <sup>165</sup> STRO 03\_0531.
- <sup>166</sup> KBB 1556-1560:367 (brev 28.2.1560).
- <sup>167</sup> Colding:378ff.
- <sup>168</sup> Tegnelser VI:253V-254V (22.4.1560): med originalens udtryk: *"att du midlertiidt tig bespørge oc forfarer leyligheden om all ting;"* jf. KBB 1556-1560:390.
- <sup>169</sup> Petersen:208.
- <sup>170</sup> Danmaks-Norges Traktater:644ff. (§§61-71).
- <sup>171</sup> Colding:391f.
- <sup>172</sup> Mikrofilm M-45154, Indlæg til registranterne samt henlagte sager 1556-1564 (15.12.1560). Registret er bevaret i to eksemplarer skrevet med samme hånd meget lig Jens Mogensens, det ene med overskriften: *"Register paa tolden som thend oppeberis for Helsingør;"* CCD I:90ff.

- 173 Tegnelser VI:331V; KBB 1556-1560:453 (27.9.1560). Den korte tid mellem rekvi-  
reringen af de eksisterende toldregler  
og udsendelsen af det nye register taget  
i betragtning må det antages, at det nye  
register i høj grad svarede til det af tol-  
derne indsendte materiale. En vurdering  
af dette forhold vil kræve en sammenlig-  
ning af toldbogen fra 1560 med registret.  
174 Venge:200f; Degn:128.  
175 Sørensen findes med en indledning i CCD  
I:109ff. Den er aftrykt og kommenteret i  
Grandjean, 1946.  
176 CCD I:112; KBB 1555-1560:368; Mar-  
quard II:20; jf. til forløbet Colding:400f.  
177 Marquard II:27f.  
178 Kæmnerregnskab 1559-1560:35V. Tre  
mark og fire skilling til vognleje og for-  
tæring, da han var kaldt til København om  
”*thend søe rett*” af Mogens Gyldenstjerne.  
179 Marquard II:110.  
180 Statholderen har tidligere i et brev til kon-  
gen givet udtryk for sin utålmodighed:  
*Tet wore oc meget got, at ten søoret bleffferdug  
guort.* Marquard II:93, brev 9.9.1560.  
181 Toldbogen for 1560 anfører en udateret  
udgift på to mark til vognleje til Køben-  
havn, ”*tha Jens Mogenss. war ther om thenn  
water Rett.*” STRO 003\_0531.  
182 KBB 1555-1560:470. Kvittering dateret  
13.12.1560.  
183 Grandjean, 1946:7.  
184 Cap. 71.  
185 Helsingør Stadsbog 1554-1555, 1559-  
1560 og 1561-1565:477ff.; 496ff. I første  
tilfælde skete drabet dog om bord på et  
skib.  
186 Henningsen 1960:1.  
187 Smstds. Omtrentligt oversat: ”*Læsø, Nid-  
ding og Anholt er skyld i, at søfolk ikke bliver  
gamle.*” Nidum/Nidding er et rev ved Hal-  
lands kyst.  
188 KBB 1556-1560:409f.  
189 Smstds.:474.  
190 Smstds.:110f.  
191 Mikrofilm M-45154, Indlæg til registran-  
terne samt henlagte sager 1556-1564 (brev  
1.4.1560).  
192 Colding:392ff.; KBB 1556-1560:390.  
193 KBB 1561-1565:10.  
194 Smstds.:12 (brev 3.2.1561); jf. Tegnelser  
VI:397R+V.  
195 Smstds.:28 (brev 17.4.1561).  
196 Smstds.:39 (brev 7.6.).  
197 Smstds.:64.  
198 Colding:394ff.  
199 Smstds.:395.  
200 KBB 1580-1583:379.  
201 STRO 003\_0531 giver således oplysninger  
om kørepenge og fortæring på en række  
rejser. Desværre udaterede.  
202 STRO 003\_0527.  
203 STRO 003\_0535.  
204 Herluf Trolles forespørgsel i brev af  
15.3.1562. Wad:89f. Kongens svar i Teg-  
nelser VII:66V,67R (17.3.1562); jf. KBB  
1561-1565:121.  
205 Madsen:86f.; Pedersen I:171.  
206 Wad:92f (brev af 12.4.1562). Desværre ses  
udgifterne til byggeriet ikke indført i told-  
bogen for 1562.  
207 KBB 1561-1565:191 (brev 29.11.1562);  
jf. smstds.:220 (påbud af 26.2.1563 om  
uførtøvet at flytte ind).  
208 KBB 1561-1565:191.  
209 Madsen:89f.  
210 STRO 06\_0366.  
211 STRO 06\_0801f.; Christian Lange har  
altså som toldskriver haft tjenestebolig  
på toldboden, måske den, David Hansen  
ikke ønskede.  
212 STRO 06\_0366.  
213 Smstds.; jf. KBB 1561-1565:419f. Brev fra  
kongen til Henrik Mogensen 8.4.1564  
om bl.a. at købe så meget rødt klæde,  
som behøves til at drage toldboden med.  
Uvist hvorfor blev snedkeren 20. decem-  
ber samme år betalt for at have taget det  
røde klæde ned og skulle slå det op igen.  
STRO 006\_0389.  
214 STRO 004\_0798. 3½ alen til en pris af 4  
daler 18 skilling. Jf. STRO 05\_0491.  
215 Kongen brugte 146½ alen af samme far-  
ve klæde til de nye kamre, han i foråret

1575 lod indrette på Krogen. KBB 1571-1575:603.

216 KBB 1561-1565:560 (brev 13.2.1565).

217 STRO 04\_0791.

218 Aarsberetning fra Kgl. Geheimearkiv III, Tillæg:62; jf. Madsen:122 note 16.

219 STRO 018\_0423f.

220 STRO 011\_0436.

221 STRO 014\_0183.

222 STRO 012\_0127.

223 Helsingør Stadsbog 1554-1555, 1559-1560 og 1561-1565:352.

224 KBB:1561-1565:401.

225 STRO 006\_0391f.

226 KBB 1561-1565:389; CCD I:239.

227 Danmark-Norges Traktater 1523-1750:461f.

228 KBB 1561-1565:248 (17.4.1563).

229 Smstds.:257 (30.5.1563).

230 Smstds.:264 (9.6.1563).

231 Smstds.:270,275 (13.6., 20.6.1563).

232 Smstds.:319ff. (26.8.1563).

233 Smstds.:369.

234 Udnævnelsesdatoen sættes ved revisionen af regnskabet for 1564 til 4. januar 1564, ”da Henrich Mogenssen blev Tolder.” KBB 1561-1565:601. Denne dato er dog sikkert blot regnskabets begyndelsesdato. Da Jens Mogensen som vist ovenfor endnu var i live og aktiv i byens råd 17. januar 1564, er Henrik næppe udnævnt allerede ved årsskiftet.

235 KBB 1561-1565:401 (brev 14.3.1564).

236 Smstds.:440 (brev 11.5.1564).

237 Smstds.:430f. (brev 25.4.1564).

238 Smstds.:497 (brev 1.9.1564).

239 Smstds.:560 (brev 15.2.1565).

240 CCD I:244; KBB 1561-1564:423.

241 Smstds.:431 (brev 26.4.1565).

242 Smstds.:435.

243 Smstds.:438.

244 Smstds.:440 (brev 11.5.1564).

245 Marquard II:395ff.; STRO 006\_0247. Jochym Griiben var en tysk købmand og spekulant, der forsøgte at få Frederik 2. med på et fantasifuldt projekt, der skulle skaffe Griiben et nordeuropæisk saltmo-

nopol og omskabe Helsingør til stabelplads for alle varer, der skulle gennem Sundet, til stor økonomisk vinding for kongen. Jf. *Frederik II's egenhændige breve*:34. Projektet var dødsdømt fra starten. J Griibens otte saltskibe nåede i øvrigt ikke Narva, men endte i Danzig. Jensen 1982:126f. Angiveligt skulle det være admiralen for den danske Østersøflåde, der havde sendt dem dertil, og det lykkedes ikke at få dem frigivet trods kongens intervention. Jf. *Berliner Grosskauffleute*:148ff.

246 Marquard II:395ff. (brev 28.7.1564); jf. STRO 006\_0251.

247 STRO 006\_0348.

248 Marquard II:396 (brev 28.7.1564).

249 STRO 008\_0626f.; 010\_0363.

250 STRO 010\_0363.

251 KBB 1571-1575:58 (8.8.1571).

252 STRO 012\_0120, 0597; 014\_0448; 015\_0197; 016\_0264; 017\_0429.

253 KBB 1561-1565:438 (brev 8.5.1564).

254 Jensen 1982:124. Kongen havde allerede i november fortalt sin svoger kurfyrst August af Sachsen, at han agtede at lukke Sundet den følgende sommer, og bedt om hans råd. *Frederik II's egenhændige breve*:33f.

255 KBB 1561-1565:573 (brev 12.3.).

256 Smstds.:599 (brev 2.5.1565).

257 STRO 006\_0750-0772; jf. KBB 1561-1565:607. Kvittering af 18.5.1565 for penge han ”*paa sit Brev og Segl har laant affremmede Købmænd og Skippere og leveret Kongen selv.*” STRO 006\_0773 opgør det samlede provenu til 9.857 daler, 4 portugløser, 2 rosenobler, 3 dobbeltdukater, 2 engeloter, 2 dobbelte prinsedaler og 47 store læster salt. STRO 006\_0772 har kopi af to gældsbreve indført, det ene til betaling 14. maj 1566, det andet med åben dato og måned 1566 til indføjelse ved modtagelse af lånet.

258 STRO 006\_0745-0747; STRO 006\_0773 opgør de samlede ”foræringer” til 1.946½ daler 1 ort, 1 ny engelot, 53 store læster salt og 12 skippund, 7½ lispund talg. Provenuet omfattede også skibe, der sejlede til Narva og til Amsterdam.

- 259 STRO 006\_0747.  
 260 STRO 006\_0746.  
 261 Marquard II:632 (brev 7.6.1565).  
 262 KBB 1561-1565:389; CCD I:239.  
 263 Smstds.:601 (brev 19.6.1565).  
 264 Marquard II:672 (brev 1.8.1565).  
 265 Smstds.:715 (brev 18.9.1565).  
 266 Smstds.:751 (brev 1.12.1565).  
 267 Marquard III:42ff. (brev 17.4.1566).  
 268 KBB 1566-1570:51f. (brev 20.5.1566).  
 269 Smstds.:45 (brev 4.5.1566).  
 270 Smstds.:44 (brev 3.5.1566).  
 271 STRO 007\_0410-420.  
 272 Jensen 1982:185 angiver ganske vist i en omtale af 1566, at skibe med salt og vin som året før blev sendt til Markus Hess for at blive fortoldet.  
 273 STRO 007\_0126-0157.  
 274 STRO 007\_0265\_0273.  
 275 Venge:213 anfører, at Hess forestod pålæggelsen af en klækkelig ekstratold. Han bygger på Jensen 1982:185: ”*Salt kostede to daler ekstra pr. læst, hedvin og hvidvin henholdsvis en og to daler ekstra pr. ryben (piben?), selv skibe i ballast synes at være blevet pålagt en ekstratold.*” Det er ikke lykkedes at finde en sådan ekstratoldtarif, og hvis den fandtes var der ingen grund til at sende skipperne til København til forhandling med Hess.  
 276 KBB 1566-1570:63 (17.6.1566).  
 277 Marquard III:92ff. (brev 30.8.1566).  
 278 Jensen 1982:185ff.  
 279 Efter tabel hos Degn, 2010:165.  
 280 STRO 007\_0420.  
 281 Marquard III:73 (brev 2.8.1566).  
 282 KBB 1566-1570:582 (10.5.1570).  
 283 Smstds.:596 (26.6.1570).  
 284 Smstds.:597 (2.7.1570).  
 285 KBB 1561-1565:332 (14.9.1663); 363 (30.11.1563); 413 (26.3.1564); 431f. (27.4.1564); jf. CCD I:246, hvorefter skrivelsen af 27.4.1564 skulle være oplæst fra prædikestolen Kr. Himmelfartsdag.  
 286 STRO 006\_0346. 87½ mark klippinge af en samlet sum på 7.049 mark 3 skilling oppebåret i daler, danske mark stykker og småmønt samt mark klippinge.  
 287 STRO 006\_0356-0389.  
 288 CCD I:504 (forordning af 16.6.1572).  
 289 Galster:27.  
 290 Smstds.  
 291 KBB 1566-1570:148. Følgrebrev 27.2.1567. Selve brevet findes desværre ikke.  
 292 STRO 008\_0035.  
 293 STRO 008\_0565; KBB 1565-1570:239 (3.9.1570) nævner nye daler i en kvittering for lastepenge.  
 294 STRO 008\_0480 & 0615.  
 295 Kvitteringerne i Kancelliets Brevbøger for 1569 udviser 8.260 ny dalere, 750 gamle og ny dalere og 3.200 enkelte dalere. KBB 1571-1575: 469, 483f., 489, 495, 506, 508, 546.  
 296 STRO 011\_0382.  
 297 STRO 012\_0040.  
 298 Kieleromslaget afholdtes hvert år i en uge fra 6. januar. Henvisning til dette låne-markeds forkastelse af nye dalere i brev af 29.12.1572. CCD I:528ff.; KBB 1571-1575:201.  
 299 STRO 007\_0436.  
 300 STRO 008\_0565.  
 301 Van Gelder:72.  
 302 Haanen:94; i forhold til rigsdalerens sølv-værdi på 68 kreuzer indeholdt den horn-ske daler for seks kreuzer og en penning for lidt sølv.  
 303 Haanen:84ff.  
 304 Wilcke, 1950:515ff.; 530; jf. også brev af 29.1.1573, CCD I:532; KBB 1571-1575:216f., der nævner ”nye nederlandske dalere.”  
 305 CCD I:475f. (26.3.1571).  
 306 KBB 1571-1575:169 (9.9.1572); CCD I:521f.  
 307 Smstds.:171 (16.9.1572) CCD I:522f. (dato her 15.9.1572).  
 308 Sandsynligvis den ovenfor omtalte Augsburgske Møntforordning, eller måske en af de valvationstabeller, der omtales i Wilcke 1950:529ff.  
 309 CCD I:528ff.; KBB 1571-1575:201 (brev 29.12.1572).

- 310 CCD I:532; KBB 1571-1575:216f. (brev 29.1.1573) CCD I:532 angiver, at brevet om de gamle dalere er forordningen af 16.6.1572.
- 311 CCD I:535; KBB 1571-1575:245 (brev 28.3.1573).
- 312 KBB 1571-1575:379 (kvittering af 24.1.1574).
- 313 KBB 1571-1575:406 (brev 10.3.1574).
- 314 Smstds.:444 (brev 25.5.1574).
- 315 STRO 012\_0143.
- 316 KBB 1581-1583:224 (brev 15.2.1581), jf. CCD II:210f. Fejldateret til 4.5.1581, skal være 4.3. jf. KBB 1581-1583:236.
- 317 STRO 019\_0445; jf. Degn:165, der dog sætter tallet til otte. Rosenoblerne er betalt af 7 skibe, der er passeret i januar-februar 1581 før forbudet. Se STRO 019\_0147, 0159.
- 318 CCD II:239. 12.2.1582: „*viertehalben taler und einen ort.*“
- 319 KBB 1580-1583:754 (brev 2.12.1583).
- 320 Smstds.:761 (brev 30.12.1583).
- 321 Degn:126ff.
- 322 CCD I:329ff. (Mandat af 25.2.1567); STRO 008\_0484.
- 323 CCD I:331 (missive 27.2.1567); KBB:148
- 324 KBB 1566-1570:154f.; CCD I:331 (missive 6.3.1567).
- 325 STRO 008\_0484f.
- 326 CCD I:476f. Takstregistret findes i afskrift i flere toldbøger, f.eks. 1574: STRO 012\_0039ff. Toldbogen for 1571, som skulle indeholde en nærmere begrundelse for taksterne, findes desværre ikke.
- 327 CCD II:376f.
- 328 STRO 010\_0299.
- 329 STRO 020\_0384f.
- 330 KBB 1580-1583:345 (brev 4.9.1581); STRO 019\_0444. Begge steder bruges navnet ”Nyløsse.”
- 331 CCD II:239ff. (12.2.1582).
- 332 Smstds.:328 (23.1.1583).
- 333 Smstds.:330f. (23.3.1583).
- 334 Smstds.:336 (2.7.1583).
- 335 Smstds.:337 (13.8.1583); 348: (3.5.1584).
- 336 CCD II:520f. (22.7.1588).
- 337 STRO 008\_0562.
- 338 STRO 008\_0429; jf. Degn:165; der er set bort fra årets indtægt på 161 smalle læster salt.
- 339 KBB 1565-1570:154.
- 340 KBB 1566-1570:154 (brev 6.3.1567).
- 341 STRO 019\_0444.
- 342 STRO 020\_497f.
- 343 KBB 1561-1565:210 (brev 18.1.1563).
- 344 STRO 022\_0102. Syv skud fra Kronborg og to dobbelskud, til halv pris, fra galejen.
- 345 STRO 023\_0297.
- 346 Jensen, 2016:100ff.
- 347 STRO 008\_0566f.
- 348 STRO 011\_0425, 012\_0121 og 0656.
- 349 STRO 014\_0183. Det anføres, at Henrik Mogensen indtil da selv har afholdt løn-udgiften.
- 351 STRO 015\_0226; 016\_0301; 018\_0426; 019\_0426; 019\_0471 og 021\_0027.
- 351 STRO 014\_0183.
- 352 STRO 006\_0392, 012\_0656, 015\_0227.
- 353 STRO 003\_0531. Jens Mogensens rejse til Falster i august 1560.
- 354 KBB 1571-1575:472 (15.7.1574).
- 355 KBB 1561-1565:191 (29.11.1562).
- 356 KBB 1561-1565:418 (3.4.1564).
- 357 KBB 1571-1575:472 (15.7.1574); KBB 1580-1583:344f. (3.9.1581).
- 358 KBB 1571-1575:674 (brev 3.10.1575).
- 359 KBB 1566-1570:313f. (brev 19.4.1568).
- 360 KBB 1576-1579:48 (9.5.1576).
- 361 Smstds.:14 (18.2.1576).
- 362 KBB 1571-1575:31 (30.4.1571).
- 363 KBB 1576-1579:593 (15.3.1579).
- 364 KBB 1566-1570:44f. (3.5.1566); 244 (28.6.1567); 345 (28.6.1568); 417 (13.1.1569); 649 (10.12.1570).
- 365 Smstds.:44f. (3.5.1566).
- 366 Smstds.:214 (28.6.1567), 601 (15.7.1570).
- 367 Se om denne Tønnesen:36, 106.
- 368 Smstds.: 615f. (28.8.1570); KBB 1571-1575:30f. (28.4.1571).
- 369 KBB 1576-1579:424f. (20.7.1578).
- 370 Smstds.:333f. (10.4.1578).
- 371 KBB 1566-1570:332 (27.5.1568).
- 372 Smstds.:454 (29.4.1569).

- <sup>373</sup> KBB 1576-1579:626 (25.4.1579).
- <sup>374</sup> CCD II:160 (22.5.1580).
- <sup>375</sup> Marquard II:753 (brev 1.12.1565).
- <sup>376</sup> STRO 018\_0601, 0617.
- <sup>377</sup> STRO 018\_0601 Der angives ikke noget navn.
- <sup>378</sup> Jf. kongens brev til rentemester Christoffer Valckendorff 1.6.1581, KBB:1580-1583.
- <sup>379</sup> Sikkert den Høyge Luttkis (Huge Luttekens), som er nævnt Tønnesen:121. Hans epitafium og gravsten ses i Sankt Marie Kirke, Danmarks Kirker II,1:457ff., 471f.
- <sup>380</sup> CCD II:258f. (5.9.1581); KBB 1580-1583:344f.
- <sup>381</sup> Hostrup-Schultz:4,39f.
- <sup>382</sup> Sit nye navn fik fæstningen i et åbent brev 24.1.1577. CCD II:48: Den nye fæstning skal kaldes *"Kroneborg och icke med det gamle nafn Krogen."* Bøden for overtrædelse var en okse.
- <sup>383</sup> Jensen,1993:246f.,264f.; jf.Jensen,1998: 40ff.
- <sup>384</sup> KBB 1580-1583:26f.; jf. Jensen, 2016:100.
- <sup>385</sup> STRO 016\_0260. Byfogeden skulle udbetale alt, hvad han krævede ind på kongens vegne, til tolderen.
- <sup>386</sup> STRO 018\_0404.
- <sup>387</sup> Toldindtægter og byggeudgifter iflg. Øresundstoldbøgerne 1574-1588.
- <sup>388</sup> Marquard III:69 (27.7.1566).
- <sup>389</sup> Som broderen Jens døde også Henrik i et pestår. [www.helsingorleksikon.dk](http://www.helsingorleksikon.dk) angiver dødstallet i 1583 til 1.200, det dobbelte af tallet i Jens' dødsår 1564.
- <sup>390</sup> STRO 022\_0124 jf. ovenfor om toldernes personlige forhold.
- <sup>391</sup> *Kong Frederik II's Kalenderoptegnelser*:546.
- <sup>392</sup> Sankt Olai Kirkes Regnskab 1583-1584 nævner under datoen 2-11-1583 Henrik Mogensens og forrige hustru Karrinnes lejersted.

# Toldbygninger på Bornholm

Af *Viggo Petersen*

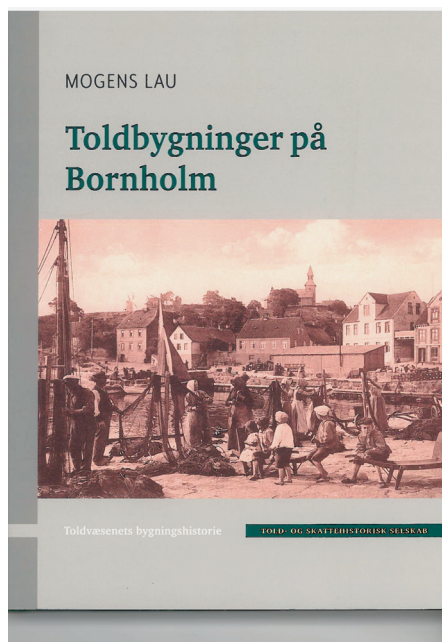
*Anmeldelse af: Mogens Lau: Toldbygninger på Bornholm. Toldvæsenets Bygningshistorie. Told- og Skattehistorisk Selskab, 2016. 131 s., ill. 168,00 kr. Medlemspris: 138,00 kr.*

I forordet til bogen gør næstformanden og sekretæren for Told- og Skattehistorisk Selskab opmærksom på den betydelige rolle, som toldvæsenet har spillet i lokalsamfundet, og den store interesse, der lokalt var for at sikre sig et flot og velbeliggende toldkammer. Pga. den økonomiske vækst blev bygningerne ofte ombygget eller nybygget, men ifølge forfatterne til forordet var de fortsat af bedste kvalitet og med den kongelige bygningsinspektør som den ledende arkitekt. Nu har toldvæsenet som regel forladt disse bygninger, men de har stadig en sådan kvalitet og betydning i bybilledet, at de er værd at bevare. Told- og Skattehistorisk Selskab vil derfor nu udgive et værk, kaldet Toldvæsenets bygningshistorie, hvoraf den foreliggende bog om Bornholm er det første bind.

Den toldbygning på Bornholm, der bedst svarer til karakteristikken i det ovennævnte forord, er uden tvivl Rønnes nye toldkammer fra 1897. Her er lagt stor vægt på det arkitektoniske udtryk, så toldvæsenet kunne præsentere sig så smukt som muligt. Desværre er den forventede gode kvalitet tvivlsom, for man

fik straks store problemer med fugt og svamp, hvilket siden har været et tilbagevendende problem.

Ved en sådan pompøs bygning er arkitektens identitet af stor vigtighed, men desværre efterlader læsningen os med stor usikkerhed. I Trap Danmarks Bornholmsbind fra 1955 siges, at arkitekten var bygningsinspektør Vilh. Jørgensen, men han nævnes overhovedet ikke i den anmeldte bog. Forfatteren mener nok snarere, at det var Mathias Bidstrup. Han skulle "vurdere toldbodskomplekset", hvormed der må menes den gamle toldbygning, medens det ikke fremgår



tydeligt, at han også skulle tegne den nye bygning. Alligevel er det vel ham, der siden blot omtales som ”arkitekten”. Om ham får vi at vide, at han var kendt for inspiration fra den italienske renaissance, men var Mathias Bidstrup det? Bidstrup ledede i 1898 også ombygningen af toldbygningen i Gudhjem, som omtales senere i bogen, og her fortæller den omfattende note 38 om Bidstrups meritter, og der nævnes bl.a. posthuset i Rønne, men ikke toldboden. Det ville ellers være naturligt, hvis det var ham, der var ansvarlig. Forklaringen kan måske være, at den omtalte note 38 ikke er nyskrevet til dette sted i bogen, men er et ordret genbrug af note 21, der knytter sig til Rønnes ældre toldbygning!

Toldkammerbygningen i Rønne fra 1897 er i øvrigt den eneste i landet, som stadig anvendes af toldvæsenet, nu under navnet SKAT. Mange nye opgaver har imidlertid krævet mere plads, så både i 1982 og 1993 blev der opført store tilbygninger, som dog respekterer den oprindelige bygning, således at den gamle smukke hovedfacade er bevaret uændret. Begge tilbygninger blev, helt i overensstemmelse med forordet, tegnet af kongelige bygningsinspektører. Da de blev opført, havde forfatteren allerede længe været ansat på stedet, og han kan derfor give en særdeles detaljeret redegørelse for forløbet.

Den omtalte ældre toldbygning er den kongelige kornbod, der blev rejst i 1684 som en bindingsværkbygning, hvortil alt tømmeret var blevet tilhugget på Holmen i København og siden sammen med de øvrige bygningsmaterialer sejlet til Bornholm. Toldvæsenet rådede i begyndelsen kun over fire fag af bygningen, men fik efterhånden overladt en større del. Det

redegøres der udmærket for, men i en bog med den prætentiose undertitel Toldvæsenets bygningshistorie kunne man måske have ventet en nærmere beskrivelse af bindingsværkets type og udførelse. Her står imidlertid intet om f.eks. gennemstukne bjælkehoveder, delvis manglende fodtømmer, hvorfor det mangler, hvordan man kan se, at det har været der, og lignende. Tilsvarende får man vedrørende bygningsmåden for den såkaldte Toldbodgård, som toldvæsenet rådede over fra 1788 til 1852, kun at vide, at det er bindingsværk. Begge disse bygninger er smukt bevaret, så de kan studeres.

Indtil 1841 foregik alle toldforretninger på Bornholm i Rønne (bortset fra en særlig ordning med Nexø), men det år blev øens toldvæsen omorganiseret, hvorefter der blev oprettet toldsteder rundt om på øen. Sammenlignet med det øvrige Danmark har der været rigtigt mange toldbygninger på Bornholm. Disse bygninger og deres afløsere i tidens løb var ofte ældre huse, som toldvæsenet lejede. Man kan derfor ikke vente et fælles arkitektonisk præg, der signalerede, at dette var en toldbygning. Hvis der ikke var en indskrift over døren eller andetsteds, fremgik anvendelsen derfor kun af toldskiltet, som det endda undertiden kunne være vanskeligt at finde en passende plads til. På side 56 i bogen kan man eksempelvis se et billede af en tidligere toldbygning i Hasle, hvor toldskiltet er anbragt helt ude ved hushjørnet bag et nedløbsrør!

Den omtalte toldbygning i Hasle var også på anden måde mindre egnet til toldbygning. Den var uhensigtsmæssigt indrettet og havde ikke udsigt over havnen, hvad man normalt lagde stor vægt på. I andre tilfælde var de bygninger, som

man lejede, derimod opført efter aftale med toldvæsenet, som så havde kunnet fremkomme med ønsker. Det var vist mest ønsker om indretningen, men nogle gange fremgår det, at toldvæsenet havde lejlighed til at godkende den arkitektoniske fremtræden. Det havde man naturligvis også indflydelse på ved de få toldbygninger, som toldvæsenet selv stod for opførelsen af. Det var således tilfældet i Allinge, hvor det første udkast blev ”opgivet til fordel for et mere stilrent hus, der passede bedre til den lokale byggeskik”. Nu ved vi ikke, om disse formuleringer stammer fra sagsakterne eller skyldes forfatterens refleksioner, men når man ser den bygning, som faktisk blev opført, får man ikke så meget det indtryk, at udformningen med den kraftige, murede og halvrunde altan skulle være en tilpasning til lokal byggeskik, men snarere ønsket om at fremhæve bygningen som noget særligt. Et sådant ønske må også være baggrunden for, at man ved ombygningen af Svaneke havns tidligere materialehus til toldkammer fik anbragt et ur øverst i en ny kvist. Det ville man vist aldrig have fundet på ved et almindeligt borgerhus.

Sådanne aspekter kommer forfatteren ikke meget ind på, men til gengæld kan han med sit store lokalkendskab bidrage med et væld af oplysninger, som måske ikke så meget er bygningshistorie, men snarere må betegnes som almindelig toldhistorie, lokalhistorie, kulturhistorie og andet. Som et udslag af forfatterens nære tilknytning til lokaliteterne kan nævnes, at der i forbindelse med omtalen af Hasle toldkammer nævnes et ”gænge”. Dette ord er ifølge ordbogen bornholmsk dialekt for en smal gang mellem bygninger, og det er da også netop, hvad man ser på illustrationerne. For anmelderen er det en hyggelig lokalkolorit, at ordet bruges, og meningen er da heller ikke vanskelig at gætte, selv om man ikke er bornholmer.

Til sidst skal siges, at bogen er smukt, traditionelt boghåndværk. Den er smukt indbundet, trykt på godt papir, og de mange fine illustrationer fremtræder på bedste måde. Det gælder både de gamle sort/hvide og de nyere i farve. Det kan vist ikke gøres meget bedre.



## Indholdsfortegnelse

|                                                                                          |    |    |
|------------------------------------------------------------------------------------------|----|----|
| <i>Henrik Gjøde Nielsen:</i><br>Sundtoldere og bornholmske toldbygninger                 | s. | 3  |
| <i>Mogens Jensen:</i><br>Rosenvingebrødrene i Helsingør fra ca.<br>1510 til 1564 og 1583 | s. | 4  |
| <i>Viggo Petersen:</i><br>Anmeldelse af Mogens Lau:<br>Toldbygninger på Bornholm         | s. | 61 |